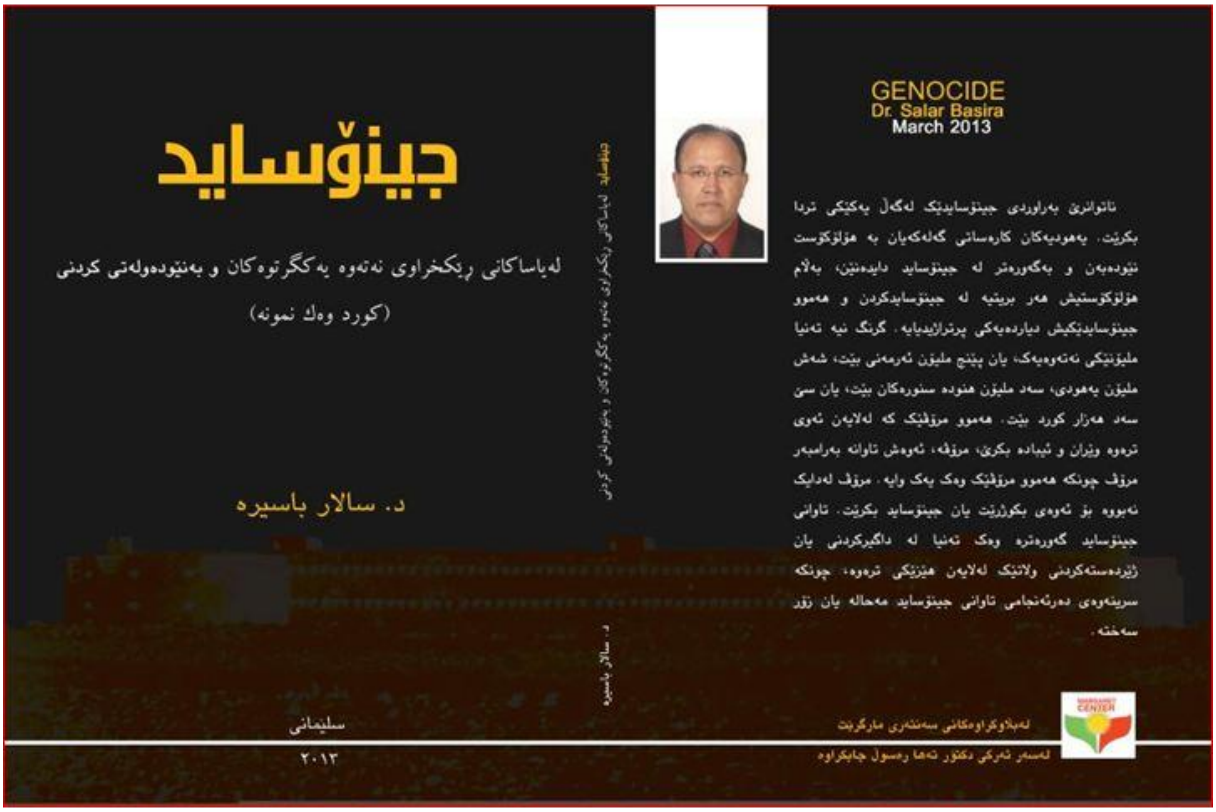

جینۆساید لەیاساکانی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتوەکان بەنێودەولەتی کردنی (کورد وەك نمونە)

د. سالار باسیرە

بەشی یەکەم

جینۆساید

- پێشەکی
- جینۆساید لە یاساکانی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتوەکان
- پێناسەکردنی جینۆساید لە خالەکانیدا
- جینۆساید بە ژمارەی کوژراو پێناسە ناکرێ
- جینۆسایدو کۆمەلکوژیەکان لە مێژودا

بەشی دووەم

کەرەسەو ڕێگاکانی بە جینۆسایدکردن

- جینۆساید کردنی کورد لەپرۆسە جیاوازەکانیدا
- جینۆسایدکردنی ناوچە دابرێنراوەکان (داگیرکراوەکان)
- کەرەسەکانی بەنێودەولەتی کردنی جینۆساید (بریارەکانی دەولەتی عێراق)
- ڕێگاکانی بە نێودەولەتی کردنی دۆسیەی جینۆساید
- جینۆساید لە بەرنامەی خوێندنی قوتابخانەو زانکۆکان
- ئەنفال بەراورد ناکرێ بە کارەساتی چەکی کیمیاوی
- پاداشتکردنی کۆمەل کوژەکان و سزادانی قوربانیەکان (بریاری داگای تاوانەکانی عێراق)
- یەهودیەکان لەجیهاندا بەشوێن نازیەکاندا دەگەران
- جینۆساید کردنی هنودە سورەکانی ئەمریکا
- ڕۆلی شوێن و زەمەن لە چارەنوسی جینۆسایدکردنی کورد دا
- مرۆڤ لە نێوان درندەیی و ئاشتیخوازیدا

بەشی سێیەم

تراژیدیای ئەنفال

- هەورێکی ڕەش و کوشندە ئاسمانی کوردستانی ئەنفالکراوی گرت
- ئەنفال کارەساتێکی سروشتی نەبوو.
- وتەی مندالە باوك ئەنفال کراوەکەی ئۆردوگای شۆرش

- پورە حەنیفە
- علی حەسەن مەجید ددان بە نەمانی ئەنفال کراوەکاندا دەنێت
- ئاماری قوربانیانی ئەنفال
- تەحسین شاوەیس و کارەساتی ئەنفال
- قەلاکەی قۆرەتوو

بەشی چوارەم

کۆمەل کوژیەکەی هەلەبجە

- ململانێی نێوان حکومەتی ئەمریکی و ئەلمانیا سەبارەت بە چەکی کیمیاوی عێراق
- هەلوێستی کاربەدەستانی ئەلمانیا
- کارگەکانی چەکی کیمیاوییان بۆ عێراق دروستکرد
- ئەلمانیاو ئاوشڤیتس
- سی و پێنج سال دوای ئاوشڤیتس
- ئەلمانیا و ئیسرائیل
- هەلوێستی ئەلمانیای رۆژهەلات و حکومەتی مۆسکۆ
- بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی لە ڤێتنام
- کۆنگرەکەی پاریس
- گەشتی پرۆفیسۆر هێندریکس سەرۆکی یەکەم وەفدەکەی UN بۆ هەلەبجە
- ئەنجامی لێکۆلینەوەی وەفدەکەی UN
- ئەنجامی وەفدەکەو رێکخراوی نەتەوە یەکگرتوەکان
- نەبرینداری و نەخوێن لەسەر جەستەی کوژراوەکان دەبینران
- رێکخراوی نەتەوە یەکگرتوەکان ، پێکهاتەیەکی ناسەرکەوتوو

دەرئەنجام

سەرچاوەکان

پێشەکی

وەك پالپشتێك بۆ یاساکانی سەبارەت بە جینۆساید هەندێك دەربارەی هەردوو تراژیدیای ئەنفال و کیمیاباران کۆلیومەتەوە. هەروەها دەربارەی جینۆسایدکردنی هندە سوورەکانی ئەمریکاو یەهودیەکان. لێرەدا بەشی یەکەمم پێشکەش کردوە بە باسێکی تیۆری دەربارەی جینۆساید. بەشی دووەم دەربارەی کۆمەلە بابەتێکی هەمە چەشنە وەك کەرەسەکان و ڕێگاکانی بە نێودەولەتی کردنی جینۆسایدو هەولمداوە گرنگیی بە نێودەولەتی کردنی ئەم دۆسیەیە بخەمە بەرچاو. بەشی سێیەم پەیوەندی بە تراژیدیای ئەنفال هەیەو لێکۆلینەوەیەکی زۆرتر مەیدانیە لەچوارچێوەی چوار گەشتدا ئەنجامم داوە بۆ ناوچەی گەرمیان لە سالی 1999 ، هەروەها لەمانگی 2001/10 و دواتر لە 2002/9. وێنەی زۆری فۆتۆغرافی و ڤیدیۆم تۆمارکردوەو لە ئەلمانیا (100) خولەکم لیَ مۆنتاژ کردوە. لە لایەن کەنالەکانی تەلەفزیۆن لە کوردستان لەو سالانەدا چەندین جار پەخشکراوە. ئەو ناوچانەی بۆ مەبەستی لێکۆلینەوەی ئەنفال رووم تێکردن بریتی بوون لە : *کەلارو کفری و هەندیَ لە گوندەکانی دەوروبەری وەك فەتاح هۆمەرو کانی ماران و درۆزنە ...* تەق تەق و ئەو گوندانەی دەکەونە نێوان ئێرەو چەمچەمال (سماقە ، قەسرۆك ، پردخەبەر ، گۆپتەپە ، عەسکەر). *ئۆردوگای شۆرش سەر بە قەزای چەمچەمال. *قەلاکەی سوسیَ / قەلایەکی سەربازیی گەورە ، دەکەوێتە نێوان سلێمانی و دوکان بەتایبەت ژێرخانی ئەم سەربازگەیە وەك شوێنی کۆکردنەوەی خەلکانی ئەنفالکراو بەکارهێنراوە کە لێرەوە دواتر ڕەوانەی خواروی عێراق کراوون. سەبارەت بە بەشی سێیەم، چەکی کیمیاوی ، لێکۆلینەوەیەکی تیۆری و ئەکادیمیە. من لە ماوەی ئەو چەند سالەدا چەند دۆسیەیەکم لە بەشەکانی میدیاو ئەرشیڤەکانی ئەلمانیاو ئەوروپا سەبارەت بە چەکی کیمیاوی کۆکردۆتەوەو ئەرشیف کردوە کە گرنگیی تایبەتی خۆی هەیە بەتایبەت لەسەر ئاستی بەنێودەولەتیی کردنی کەیسی جینۆساید. ئەم کتێبە لە ئایندەیەکی نزیکدا وەریدەگێردرێتە سەر هەردوو زمانی ئەلمانی و ئینگلیزی.

dr.salarbasira@hotmail.com

بەشی یەکەم

جینۆساید

- پێشەکی
- جینۆساید لە یاساکانی رێکخراوی نەتەوە یەکگرتوەکان
- پێناسەکردنی جینۆساید لە خالەکانیدا
- جینۆساید بە ژمارەی کوژراو پێناسە ناکرێ
- جینۆسایدو کۆمەلکوژیەکان لە مێژودا

بەشی یەکەم

(جینۆساید)

جینۆساید لە یاساکانی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتوەکان

جینۆساید وشەیەکی لاتینیەو لەزمانی یاساو سیاسەتدا بەکاردەهێنرێ. تاوانێکی نێودەولەتیەو بەواتای گەل کوژی ، یان ڕەگەز کوژی دێت. جینۆساید لەم ڕوانگە نێودەولەتیەوە بۆی بروانین دەستدرێژیە بۆسەر ئاسایش و ئاشتی. هەربۆیە دەبێت لەسەر ئاستی یاسای نێودەولەتی مامەلەی لەگەلدا بکرێت. جینۆساید بەتەنیا کێشەیەکی سیاسی نیە بەلکو یاساییشە. لەبەر ڕۆشنایی ئەو تراژیدیاو ڕاپۆرتانەی سەبارەت بە جینۆساید لەلایەن ڕژێمی نازیەوە بەتایبەت بەرامبەر بە یەهودیەکان کە بەهۆلۆکۆست ناسراوەو ئەنجامدراون، ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتوەکان لە سالی 1948 بریارێکی دەرکرد سەبارەت بە ڕێگەنەدان و سزادانی ئەنجامدانی کۆمەل کوژی (جینۆساید). ئەم بریارە لە یاساکانی مافـی مرۆڤی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتوەکاندا لە 1948/12/9 تۆمارکراوەو لە بریاری 260 پەسەندکراوەو لە 1951/1/12 بوە بە یاساو شتێك نیە کە بە ڕۆیشتنی کات بەسەریدا لە رووی یاساییەوە تێبپەرێنرێت. کۆمەلێك لە دەولەتان درەنگ واژۆی ئەم بریارە یاساییەیان کرد. ئەلمانیا لە 1955/2 ، نەمسا لە 1958/3/19 ، سویسرا لە 2000/9/7. لە یاسا نیشتیمانیەکانی ئەلمانیاو سویسرا هەمان ئەو پێناسەیە دراوە بە جینۆساید وەك ئەوەی لەڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتوەکاندا هاتووە. بەلام زۆرێك لە دەولەتان پابەندی ئەو ڕێکەوتنامەیە نەبوون هەرچەندە مۆریشیان کردوە. دەولەتی عێراق لە 20ی کانونی سالی 1959 ڕێکەوتنامەی جینۆسایدی مۆرکردوە ئەوەی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتوەکان لە سالی 1948 بریاری لەسەرداوە بەلام حکومەتی عێراق پابەندی بریارەکە نەبووەو سیاسەتی جینۆسایدکردنی بەرامبەر گەلی کورد ئەنجامدا. هەرچەندە تاوانەکانی هۆلۆکۆست لەسەردەمێکدا رویدا کە یاسای جینۆساید دانەنرابوو ، واتا جینۆساید تەنها زاراوەیەك بوو نەك یاسایەك بەلام کۆدەنگیەك هەیە لە نێوان پسپۆرانی بواری یاسای تاوانی نێودەولەتی کە هۆلۆکۆست بەبێ هیچ دودلیەك سەرجەم بنەماکانی جینۆسایدی تێدایە.

لێرەدا چوار شێوە بۆ تاوانە نێودەولەتیەکان دیاریکراوە :

تاوانەکانی دژ بە مرۆڤایەتی : (بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی لە هەلەبجە ، 1988. تاوانی پێشیل کردنەکانی مافی مرۆڤ لە لایەن ڕژێمی تالیبان لە ئەفغانستان). بێگومان جینۆسایدیش هەر تاوانە دژ بە مرۆڤایەتی بەلام پێناسەو میتۆدەکانی جیاوازە.

- **تاوانەکانی جەنگ** : (ڕژێمی نازی لە جەنگی دوەمی جیهانیدا. جەنگی دژ بە ڤێتنام لەلایەن ویلایەتە یەکگرتوەکانی ئەمریکا ، 1962 - 1975. دەولەتە داگیرکەرەکانی کوردستان دژ بە گەلی کورد).
- **تاوانەکانی دوژمنکاری** : (هێزی چەکداری دەولەتێك دژ بە یەکپارچەیی و سەروەری دەولەتێکی دیکە (ڕژێمی عێراقی بەعس دژ بە دەولەتی کوێت / ئێران / کورد).
- **تاوانەکانی لەناوبردنی بەکۆمەل** : (بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی لە هەلەبجە. ئەنفال کردنی بە کۆمەلی کورد لەعێراق. کۆمەل کوژی لەلایەن پۆل پۆت لە کەمبۆدچا ، 1975– 1979).

پێناسەکردنی جینۆساید لە خالەکانیدا

جینۆساید لە یاساکانی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتوەکاندا لەگشت خالەکانیدا پێناسەکراوە بە ئامانجی وێرانکردن و لەناوبردنی سەرجەم یان بەشێکی نەتەوەیەك، کەمایەتیەك، ڕەگەزێك یان گروپێکی کۆمەلایەتی وئاینی ئەنجام بدرێت بە شێوەیەکی عەمدی و نەخشەکێشراو ، ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ. لەبەندی دووی ئەم پەیماننامەیەدا هاتووە:

1) ئەنجامدانی زیانی گیانی و ڕۆحی.
2) کوشتنی ئەندامانی کۆمەلگا.
3) بەعەمدەن شێوەیەکی تری ژیان بەسەر ئەو کۆمەلگایەدا بسەپێنرێت کە پێشتر دەزانرێت دەبێتە هۆی لەناوبردنی سەرجەم یان بەشێکی کۆمەلگاکە.
4) فەرمان دەرکردن بۆ گرتنەبەری ڕێگاوشوێن بۆ ڕێگاگرتن لە دایکبوونی مندال.
5) گواستنەوەی بە زۆری مندالان لە گروپێکەوە بۆ یەکێکی تر.

لە ئامانجی نەخشەی جینۆساید کردن وێرانکردنی دامودەزگا سیاسی و کۆمەلایەتیەکانە ، کەلتور و زمان ، هەستی نەتەوەیی ، ئاین ، ژیانی ئابوری گەلێك. هەروەها وێرانکردنی ئاسایشی کەسیی ، ئازادی ، باری تەندروستی و کەرامەتی تاك ... جینۆساید لە دوو قۆناغدا دەردەکەوێ : یەکێکیان بریتیە لە وێرانکردنی خەسلەتە نەتەوەییەکانی گروپ و گەلە چەوسێنراوەکە. خەسلەتەکانی نەتەوەی چەوسێنەر بەسەر نەتەوەی چەوساوەدا بسەپێنرێ. دەستبەسەر کراوەکان بۆیان نیە ولات جێبهێلن بەلام لەلایەن داگیرکەرەوە دەردەکرێن و ناوچەکەیان لەلایەن خەلکانی چەوسێنەرەوە کۆلۆنیزە دەکرێ. دەبێت ئەوەش بزانرێت کۆمەل کوژیی تەنیا کێشەی کاتی جەنگ نیە بەلکو هی کاتی

ئاشتیشە. بەپێی ڕەشنووسی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتوەکان (of Progressive Development of International Lawص Council) کە لە 1947/7 پێشکەش کراوە تێیدا هاتوە: کۆمەل کوژیی تاوانە کە بە سێ شێوە ئەنجام ئەدرێ (فیزیکی ، بایۆلۆژی و کەلتوریی) کە زۆربەی جار پەیوەندییان پێکەوە هەیە. وێرانکردنی بە ئەنقەستی کەلتورێك بە هەمان جدیەتی یاسایی مامەلەی لەگەلدا دەکرێ هەروەك ئەوەی وێرانکردنی تەواوی لایەنی فیزیکی. کۆمەل کوژیی کەلتوریی بەو شێوەیەی لە یاساکاندا هاتوە بریتیە لە وێرانکردنی خەسلەتە تایبەتەکانی گەلێك یان گروپێکی کۆمەلایەتی کە چەند ئیجرائاتێکی بۆ دەگیرێتە بەر: گواستنەوەی مندالانی گروپێك بۆ گروپێکی تر. زۆردارانە دورخستنەوەی مرۆڤ کە سەر بە کەلتوری گروپێکن. قەدەغەکردنی قسەکردن بە زمانی نیشتیمانی ، پراکتیزە کردنی ئاینەکەیان ، قەدەغەکردنی فکرو نوسین و بلاوکراوە ، وێرانکردنی سیستێماتیکانەی پەیکەرە مێژویی و ئاینی و هونەریەکان ، یان خراپ بەکارهێنانیان. بەئەنقەست وێرانکردنی پێکهاتە سیاسی و کۆمەلایەتی و ئابوریەکانی گروپێك ، گەلێك یان نەتەوەیەك ، ئەمانە بە روونیی وەك رەفتاری تاوانی کۆمەل کوژی و گەل کوژی دەناسرێتەوە. ئەنجامەکەی بریتیە لە کۆمەل کوژیی کە تەواوی گەلێك بە زۆرو ناچارکردن بوونیان نەهێلدرێ ئیتر ئایا ئەو وێرانکردن و نەهێشتنە بە نێوی رەگەزی ، یان کەلتوریەوە بکرێ یان بە رێگای گەشەکردنی تەکنەلۆژیا / ئابوری ... جەوهەری کۆمەل لە نەهێشتن و وێرانکردنی کۆمەلدا دەبینرێ ئیتر بە هەرکام لە میتۆدو بە هەر نێوێکەوە بکرێ[1].

ناتوانرێ بەراوردی جینۆسایدێك لەگەل یەکێکی تردا بکرێت. یەهودیەکان کارەساتی گەلەکەیان بە هۆلۆکۆست نێودەبەن و بەگەورەتر لە جینۆساید دایدەنێن ، بەلام هۆلۆکۆستیش هەر بریتیە لە جینۆسایدکردن و هەموو جینۆسایدێکیش دیاردەیەکی پرتراژیدیایە. گرنگ نیە تەنیا ملیۆنێکی نەتەوەیەك ، یان 5 ملیۆن ئەرمەنی بێت ، 6 ملیۆن یەهودی ، سەد ملیۆن هنودە سنورەکان بێت ، یان 300 هەزار کورد بێت. هەموو مرۆڤێك کە لەلایەن ئەوی ترەوە وێران و ئیبادە بکرێ ، مرۆڤە ، ئەوەش تاوانە بەرامبەر مرۆڤ چونکە هەموو مرۆڤێك وەك یەك وایە. مرۆڤ لە دایك نەبووە بۆ ئەوەی بکوژرێت یان جینۆساید بکرێت. تاوانی جینۆساید گەورەترە وەك تەنیا لە داگیرکردنی یان ژێردەستە کردنی ولاتێك لە لایەن هێزێکی ترەوە، چونکە سرینەوەی دەرئەنجامی تاوانی جینۆساید مەحالە یان زۆر سەختە.

جینۆساید بە ژمارەی کوژراو پێناسە ناکرێ

جینۆساید بە زۆروکەمی ژمارەی کوژراو پێناسە ناکرێ کە ئەو بکەرەی پێگوناهبار بکرێ بەوەی کرداری کۆمەل کوژی ئەنجامداوە. جینۆساید دەکرێ ئەنجام بدرێ بێئەوەی تەنیا یەك مرۆڤیش تێیدا

[1]) Desmond F ernandez ; Ronald Ofteringer , Verfolgung, Krieg und Zerstörung der ethnischen Identität: Genozid an den Kurden in der Türkei , [Hrsg.: von medico international e.V.] , Frankfurt am Main , 2001.

بکوژرێت. ئەوە بە جینۆساید (گەل کوژی) دانانرێت ئەگەر ئامانجەکە لەوەدا نەبێت گروپێکی کۆمەلایەتی یان بەشێکی گەل و کۆمەلەکە وێران نەکرێ بەمەرجەکانی جینۆساید کردن (بروانە چوار مەرجە ئاماژە پێکراوەکانی جینۆساید کردن) ئیتر ژمارەی ئەوانە هەرچەندێك بن کە دەکوژرێن. لێرەدا ئاماژە بە چەند بەندێك ئەدەم سەبارەت بە گرنگیی یاسای جینۆسایدی سالی 1948: لە بەندی یەکەمی ئەم پەیماننامەیەی سالّی 1948 مەبەستە سەرەکیەکەی جینۆساید دەخاتەروو کە دەولّەتانی ئەندام جەخت دەکەنەوە کە جینۆساید چ لە کاتی ئاشتی و چ لەکاتی جەنگدا بەتاوانێکی نێودەولّەتی دەژمێردرێت. ئەوان بەلّێن دەدەن بەر بەجینۆساید بگرن و ئەنجامدەرانی سزا بدەن.

ئەوەی پەیوەندی بە بەندی سێیەمی پەیماننامەکەوە هەیەو شیاوی سزادانە بریتیە لە:

1- جینۆساید.
2- هەولّدان و پلان دانان بۆ ئەنجامدانی جینۆساید.
3- بزواندنی راستەوخۆو ئاشکرایانە بۆ ئەنجامدانی کوشتن.
4- بەشداری لەکاری جینۆساید.

جینۆسایدو کۆمەلکوژیەکان لە مێژودا

کەم نین ئەو کۆمەل کوژیانەی لە مێژووی مرۆڤایەتیدا ئەنجامدراوە بەرامبەر بە کوردیش بەلام لەبەر ئەوەی نەنوسراونەتەوەو تەکنەلۆژیای پێشکەوتو نەبووە بۆ تۆمارکردنیان هەربۆیە بەئاسانی ونبوون.

- یەکێك لە گەورەترین کۆمەلکوژی لە مێژودا لە لایەن Leopold ی دوەم ، مەلیکی بەلجیکا 1885-1908 ئەنجامدراوە کە لەلایەن ئەمەوە لە پێکهێنانی کۆلۆنی کۆنغۆدا دانیشتوانەکەی نیوەکرد. لەم پرۆسەی وێرانکردنەیدا نزیکەی (10) ملیۆن مرۆڤی لەناوبردوە.
- وێرانکردنی یەهودیەکان بە فەرمانی ئەدۆلف هیتلەر کە بە هۆلۆکۆست ناسراوە کۆتایی بە ژیانی (حەوت) ملیۆن مرۆڤ هێنرا. سەرەتا نەخشەی لەناوبردنی (یانزە) ملیۆن یەهودی کرابوو لە ئەوروپا بەلام هاوپەیمانەکان کۆتاییان بەم پلانە هێنا.
- کۆمەل کوژیی و جینۆسایدکردنی هندە سورەکان لە کیشوەری ئەمریکا (نزیکەی 100 ملیۆن مرۆڤ).
- کۆمەلکوژی ئەرمەنەکان لە لایەن تورکەکانەوە لەسالی 1915/1916. کوژرانی (ملیۆن و نیوێك) مرۆڤ.

- کۆمەلکوژی دەولەتی تورك بەرامبەر بە کورد لە جەنگی یەکەمی جیهانیی ، 1916/1917.

کۆمەل کوژی کورد لە شاری ئاگری لەلایەن رژێمی تورکەوە

- کوژرانی (سێ سەد هەزار) لە مەسیحیە ئەرەمیەکان و ئاسوریەکان لە سالانی 1915-1914، لە نێو ئیمپراتۆریەتی عوسمانی لە لایەن سوپای تورکەوە.
- کۆمەلکوژی بەرامبەر چینیە ئیندۆنیزیەکان لە سالی 1965 (یەك ملیۆن).
- کۆمەلکوژی هیندۆسەکان لە دوای سەربەخۆیی بەنگلادیش لە سالی 1971 نزیکەی (سێ ملیۆن) قوربانی.
- کۆمەلکوژی بەرامبەر مەسیحیەکانی تەیموری رۆژهەلات لە سالانی 1975 تا 1999، (180 هەزار) قوربانی ، نزیکەی %20ی سەرجەم دانیشتوان.
- کۆمەلکوژی لە دارفور (سۆدان) (شەش سەد هەزار) کوژراو ، لە سالی 2003 وە.
- لە مێژووی ئیسلامدا هەروەك لە مێژووی مەسیحیەکان کۆمەلکوژی هەبووە بەلام هەمووی لە یادکراوون چونکە مێژوو لەلایەن سەرکەوتوەکانەوە نوسراوەتەوە. کۆمەلکوژی دژی بەنی القریش لە سالی 627.
- کۆمەلکوژی دژی دانیشتوانی ئەسلی ئوسترالیا.

- کۆمەلکوژی بەرامبەر چیرکیسەکان 1864 بەدواوە لەلایەن ئیمپراتۆریەتی قەیسەرەوە.
- کۆمەلکوژی سوپای ئەلمانەکان لە خوارووی رۆژئاوی ئەفەریقا بەرامبەر بە هێریرۆکان لە 1904.
- کۆمەلکوژی بەرامبەر ئۆکرانیەکان لە یەکێتی سۆڤیەت (1933/1932).
- کۆمەلکوژی بەرامبەر هندۆسەکان لە پاکستان و موسلمانەکان لە هند هەر یەکەو نزیکەی (یەك ملیۆن کوژراو).
- کۆمەلکوژی بەرامبەر تیبیتەکان لە سەردەمی ماوتسی تۆنگ.
- کۆمەلکوژی بەرامبەر ئیبۆسەکان لە نیجیریا 1966- 1970 (یەك ملیۆن) کوژراو.
- کۆمەلکوژی لە کەمبۆدیا (1979-1971).
- کۆمەلکوژی لە تەیموری رۆژهەلات (1999-1975).
- کۆمەلکوژی هوتوەکان دژ بە توتسیەکان (1994). نزیکەی (یەك ملیۆن) کەس لە تەنیا 100 رۆژدا کوژران کە نزیکەی 75٪ی توتسیەکان دەکات لە رواندا.
- قەسابخانەکەی سریبرینسا / یۆغۆسلاڤیا 1995.
- کۆمەلکوژی بەرامبەر بە هەزارەکان و ئەوانەی کە پەشتوو نەبوون لە ئەفغانستان لە لایەن تالیبانەکان (2001-1996).

سەرەرای ژمارەیەکی زۆری کۆمەلکوژیەکانی دونیا بەلام ژمارەیەکی زۆر کەم لەم تاوانانە لەلایەن دادگایەکی نێودەولەتیەوە بە جینۆساید ناسراوە. ئەو تاوانانەی لێرەدا ئاماژەم پێداوون تەنیا دلۆپێکە لە دەریایەك. ئایا ئەوانە کۆمەل کوژیە یان دەچنە قالبی تری تاوانەوە وەك تاوانی دژ بە مرۆڤایەتی ، یان تاوانی جەنگ؟ ئەم پێناسانە کێشمەکێشی لەسەرە. کەواتە تاوانەکان هەریەکەو دەچنە نێو یەکێك لە لیستی تاوانەکان کە پێشتر ئاماژەم پێداوە. تەنانەت ئەگەر بروانینە تاوانەکانی جەنگ لە مێژودا دەبینین بە سەدان ملیۆن گیان بەم رێگایە لەنێوبراوە (تاوانەکانی جەنگ). لەم پێنج هەزار سالەی دوایدا بەپێی لێکۆلینەوەی شارەزایانی مێژوو زیاتر لە 14 هەزار جەنگ تۆمار کراوە. زیاتر لە چوار ملیارد مرۆڤ بەهۆی جەنگەوە کوژراوە کە دەکاتە نزیکەی 2/3 ی کۆی سەرجەم ژمارەی دانیشتوانی ئەمرۆی سەر زەوی. بەتەنیا لەسەدەی بیستەمدا دوو جەنگی جیهانی رویداوە. لە جەنگی دوەمی جیهانیەوە هەتا ئێستە زیاتر مرۆڤ بەهۆی جەنگەوە گیانیان لەدەستداوە بەقەد ژمارەی ئەوانەی لەجەنگی دوەمدا کوژراون یان بەهۆی جەنگەوە وێرانبوون. لە راستیدا کاتی ئەوە بۆ مرۆڤ هاتووە لە نوێوە خۆی هەلبسەنگێنێت کە ئەم چیە؟

بەشی دووەم

کەرەسەو ڕێگاکانی بە جینۆسایدکردن

- جینۆساید کردنی کورد لەپرۆسە جیاوازەکانیدا
- جینۆسایدکردنی ناوچە دابڕێنراوەکان (داگیرکراوەکان)
- کەرەسەکانی بەنێودەولەتی کردنی جینۆساید (بڕیارەکانی دەولەتی عێراق)
- ڕێگاکانی بە نێودەولەتی کردنی دۆسیەی جینۆساید
- جینۆساید لە بەرنامەی خوێندنی قوتابخانەو زانکۆکان
- ئەنفال بەراورد ناکرێ بە کارەساتی چەکی کیمیاوی
- پاداشتکردنی کۆمەل کوژەکان و سزادانی قوربانیەکان (بڕیاری دادگای تاوانەکانی عێراق)
- یەهودیەکان لەجیهاندا بەشوێن نازیەکاندا دەگەڕان
- جینۆساید کردنی هنودە سورەکانی ئەمریکا
- ڕۆلی شوێن و زەمەن لە چارەنوسی جینۆسایدکردنی کورد دا
- مرۆڤ لە نێوان درندەیی و ئاشتیخوازیدا

بەشی دووەم

(کەرەسەو ڕێگاکانی بە جینۆسایدکردن)

جینۆساید کردنی کورد لەپرۆسە جیاوازەکانیدا

لە چوارچێوەی سیاسەتێکی دیاریکراو ، بەنەخشە تاوانەکان بەشێوەیەکی سیستێماتیك لەلایەن ڕژێمی بەعسەوە دژ بە خەلکی مەدەنی کورد لە کوردستان / عێراق ئەنجامدراون کە بریتین لە:

1) ئۆپەراسیۆنەکانی ئەنفال.
2) بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی، فسفۆری و بایۆلۆژی. ئەو چەکانەی دەبنە هۆی کۆمەلکوژی مرۆڤ و قڕکردنی ئاژەلّ و بالّندەو ژەهراوی کردنی سروشت و کەرەستەکانی ژیان.
3) سەپاندنی مەرگ بە شێوە جیاوازەکان.
4) وێرانکردنی دێهات و شارۆچکەو سەرچاوەکانی ژیان وەك کشتوکال ، کانیاو ، باغ و بێستانەکان. ژەهر دەکرانە ناو کانیاوەکانەوەو سەریان بە چیمەنتۆ دادەپۆشران و دارودرەختی ولاتەکە دەبڕدرانەوەو مەوادی کیمیاوییان پێدا دەکرا. لە ناوچەی شیعە نشینەکانیش بەعس بە سەدان هەزار دارخورمای بڕییەوەو بە نەخشە هۆرەکانی وشك دەکرد.
5) ڕاگواستنی بەزۆرەملەیی دانیشتوان. ڕاگواستن دەبێتە هۆی هەلّتەکاندنی پێکهاتەی کۆمەلایەتی و بنەما ئابوریەکان و تێکدانی ئاسایش و باری دەرونیی.
6) شێواندنی باری ڕۆحی و دەرونیی کۆمەل لە ئەنجامی کارە عەمدی و نەخشەکێشراوەکان.
7) سیاسەتی بەعەرەب کردن و بەم هۆیەوە هەولی تێکدانی کەلتورو زمان و ناسنامەی نەتەوەیی و بەها کۆمەلایەتیەکان (تعريب ، ترحيل و التهجير) و سیاسەتی بە تورك و بە فارس کردن .
8) ڕاگواستن و دەرکردنی کوردە فەیلیەکان لە ناوچەکانی خۆیان ، زۆرێکیان بۆ ئێران و پێنەدانی ڕەگەزنامەی عێراقی پێیان.
9) لە 1961 وە جەنگی سەپێنراو بەسەر باشوری کوردستاندا لە لایەن ڕژێمەکانی بەغداوە ، بوونی ئەو مەترسیە لە ئێستاشدا. لە ڕاستیدا زیاتر لە نەوەد سالە کورد جینۆساید دەکرێ لە هەموو بەشەکانی کوردستاندا.

ئەم بەلّگەنامانە دەیسەلمێنێت کە گەلێك دوچاری جینۆساید بۆتەوە. تەنیا لە تێگەیشتن لە ئایدیۆلۆژیاو سیاسەتی حیزبی بەعس و سەدام حسێن ، ئەوانەی تورك و فارس دەکرێ لە جینۆساید کردنی کورد تێبگەین. بەلام لەبەرئەوەی مافـی مرۆڤ لە کوردستاندا پارێزراو نەبوە گەلی کورد ناچاربوە لە دژی درندەیی و چەوساندنەوە ڕاپەڕێت ، بەرگری لەخۆی بکات و وەك دوائامراز ڕێگای وەلامدانەوەی گونجاو بۆ خۆی هەلبژێرێت بەرامبەر بەو دەولەتانەی مافەکانی زەوت کردوەو سیاسەتی کۆمەل کوژیی و جینۆسایدکردنی پیادە دەکەن. لەماددەی یەکی یاسای ڕێکخراوی نەتەوە

یەکگرتوەکاندا هاتوە: هەموو نەتەوەیەك مافـی دیاریکردنی چارەی خۆنوسینی هەیە کە لە ئازادیدا گەشە بەمافـی سیاسی ، ئابوری و کۆمەلآیەتی و کەلتوری خۆی بدات.

جینۆسایدکردنی ناوچە دابڕێنراوەکان (داگیرکراوەکان)

هەموو ئەو میتۆدانەی لەدوای روخانی رژێمی بەعسەوە لە ناوچە دابڕێنراوەکان (داگیرکراوەکان) لەلایەن حکومەتی ئێستەی عێراقەوە پیادە دەکرێ بەرامبەر بە کورد بەئاراستەی جینۆساید کردن دەروات ، ئەگەر گشت خالەکانیشی نەگرێتەوە. نیەتی حکومەتی بەغدا بە ئاراستەیەکی باشدا ناروات. ئەمە لە کاتێکدا کورد بەشێکە لە سەرکۆماریی و حکومەت و پەرلەمان و سوپای عێراق. لەو میتۆدانەی لە ناوچە داگیرکراوەکان دوای روخانی بەعسیش پیادە دەکرێت بریتیە لەسیاسەتی تەعریب کردن بە میتۆدی تایبەت : بەرێگای تیرۆرکردن و ترساندن و پشتگوێ خستنی ئەو ناوچانە ، دروستبوونی زیان و ترسی رۆحی و گیانی ، بەم هۆیەوە کۆچ پێکردنی دانیشتوانەکەی. بەزۆر داگیرکردن و کۆلۆنیزە کردنی بەشێك لە خاکەکەی ، رێگریکردن لەبەکارهێنانی زمانی کوردی لە شوێنە فەرمیەکان و لە قوتابخانەو زانکۆکانداو سەپاندنی زمانی عەرەبی ، بەم رێگایەوە هەولی گۆرینی کەلتوری نەتەوەیی ئەدرێ کە کاریگەریی لەسەر هاولاتی بوون و ناسنامە لە دەرئەنجامەکانیەتی. رێگاگرتن لە بەکارهێنانی زمان دەچێتە خانەی میتۆدەکانی هەولی جینۆساید کردن ، ئەمەش پێچەوانەی یاسا نێودەولەتیەکانە.

باشوری کوردستان (هەرێمی کوردستان و ناوچە دابڕێنراوەکان)

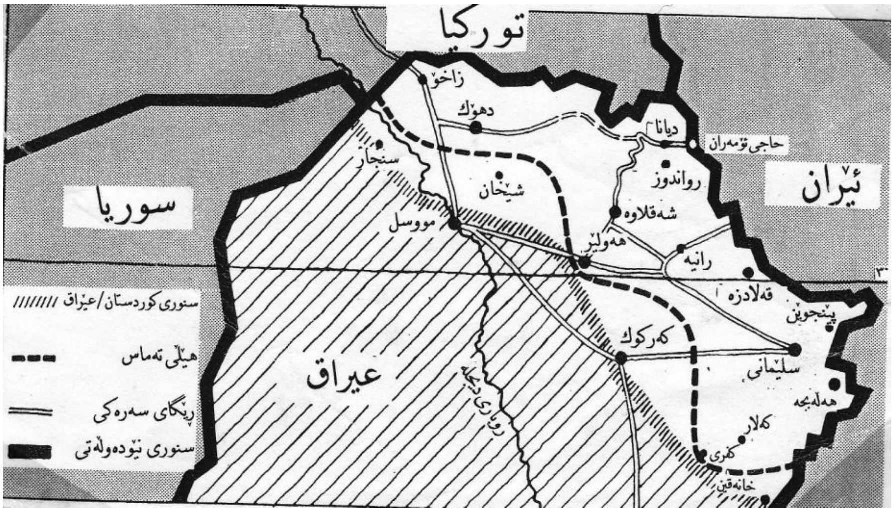

کەرەسەکانی بەنێودەولەتی کردنی جینۆساید

(بڕیارەکانی دەولەتی عێراق)

جینۆساید دۆسیەو چەکێکی سیاسی ویاسایی گەورەو گرنگە بەدەست کوردەوە لەسەر ئاستی عێراق و نێودەولەتی بۆ ئاسایشی نەتەوەیی. پەرلەمانی فەرەنسا کۆمەلکوژیەکەی دەولەتی تورکی بەرامبەر بە ئەرمەنەکان وەك جینۆساید ناساند. ئەرمەنەکان دەتوانن کار بەم ددانپێدانە بکەن لەسەر ئاستی یاسای نێودەولەتی بەتایبەت کە دەولەتی تورك ددانی بە کۆمەلکوژی ئەم گەلە نەناوە کە لەنێو دەولەتەکەی خۆیدا ژیاوە. بەلام دادگای بالای تاوانەکانی عێراق بەفەرمی ددانی بە چوار کەیسی گرنگدا ناوە کە جینۆساید و کۆمەل کوژییە کە بریتین لە (ئەنفال ، هەلەبجە ، کوردە فەیلیەکان ، بارزانیەکان). کەواتە ئەوەی پێویستە کورد کاری لەسەر بکات بریتیە لە بەکارهێنانی ئەم دۆسیە یاساییە لەسەر ئاستی نێودەولەتی وەك ئەوەی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتوەکان. ئەو دەزگا نێودەولەتیەی کاتی خۆی ڕژێمی سەدام حسێنی مەحکوم نەکرد بۆ بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی بەرامبەر بە خەلکیی مەدەنی بەتایبەت لە هەلەبجە چ جای سزادانی. کەواتە بۆ ئەم مەبەستە کەرەسەی خاو لەبەردەمدا هەیە، بەلام دەسەلاتی کوردی هەتا ئێستە کاری لەسەر نەکردوە بۆ بە نێودەولەتی کردنی ئەم کەیسە. نابێت ڕێگا بدرێت دۆسیەی ئەنفال، ئەنفال بکرێت. چەند تەنێك لە بەلگەنامەکانی سەردەمی بەعس هەن کە دوای ڕاپەرین کەوتۆتە چنگی حیزبە کوردیەکانی هەرێمی کوردستان و وەك مولکی شەخسیی مامەلەی پێوە دەکرێ ئیتر بۆ هەر مەبەستێك بێت بۆ نمونە حیزبی سۆسیالیست دیموکراتی کوردستان بێئەوەی ئەم بەلگەنامانە بەکاربهێنرێن بۆ بەرژەوەندیە گشتیەکان. ئەوە مولکی نەتەوەیە نەك هی حیزبێك ، یان کەسێك. پێویستە بزانرێت چی تێدا هەیە ، ئایا پەیوەندی بە کەیسی جینۆسایدو کۆمەل کوژیەوە هەیە ، ئایا کەسانێکی بالادەستی تێوە گلاوە؟ کارکردن لەسەر ئەم بەلگەنامانە دەبێت کاری ئەنجومەنێکی ئاسایشی نەتەوەیی و نیشتمانی بێت کە لە هەرێمی کوردستان بوونی نیە. لەبری ئەوە ئاسایشی حیزب و سەرۆك هەیە.

ماوەیەکی زۆرە پرۆژەیەك لەلایەن وەزارەتی شەهیدان و ئەنفالەکان بۆ بەنێودەولەتی کردنی کەیسی جینۆساید خراوەتە بەردەم ئەنجومەنی وەزیران بۆ بڕیاردان لەسەری بەلام بڕیاری لەسەر نادرێت ، پرۆژەو بڕیارێك کە دەبوایە بەر لە 21 سال دەستی پێبکرایە. ئەحزابەکانی دەسەلات بە ئۆپۆزیسیۆنیشەوە هەلسەنگاندنێکی ئەو چەند سالەی ژیانی سیاسییان پێشکەش بەرای گشتی بکەن ، بەوەی چییان ئەنجامداوە سەبارەت بە کەیسی جینۆساید لەسەر ئاستی نێوخۆو عێراق و نێودەولەتی ، بە تەنیا یاد کردنەوە بەس نیە. بەلام هەنگاونانی ڕاستەقینە بۆ ئەم مەبەستە بەر لەهەموو شت ئەرکی دەسەلاتی سیاسیە.

ڕێگاکانی بە نێودەولەتی کردنی دۆسیەی جینۆساید

1) بەپێی دەستوری عێراق هەرێمی کوردستان بۆی هەیە لەبالیۆزخانەکان و کونسولگەریەکانی عێراق لەدەرەوەی ولات نوسینگە بکاتەوە. بوونی ئەم نوسینگانە کاریگەری بەسوودی دەبێت بۆ کورد کە بەشێکی ئەو بالیۆزو قونسولانە کوردن و سەر بە دوو حیزبەکەی دەسەلاتن. لەبری ئەوە هەردوو حیزبە گەورەکە نوێنەری خۆیان لەدەرەوەی ئەم دەزگا دبلۆماسیانە داناوە کە لەراستیدا نوێنەرایەتی تەنیا حیزب و سەرۆك دەکەن. دەولەتەکان بێگومان بەشێوازێکیتر مامەلە لەگەل ئەم دەزگا دبلۆماسیانەی وەك بالیۆزخانەو کۆنسولگەریەکان دەکەن وەك لەگەل نوێنەری حیزبێکی بێدەولەت. کورد دەتوانێت بەم ڕێگا دبلۆماسیەوە لەبواری جینۆساید ناساندنیشدا بەپێی دەستور چالاك بێت. بەلام بەبوونی نوێنەرایەتیە هەرێمیەکان لەم دەزگا دەولەتیە فەرمیانەدا کورد دەبێت دەست لەنوسینگە حیزبیەکانی خۆی هەلبگرێت ، شتێك کە نەکراوە.

2) بەرێگای ئەو پەیوەندیە نێودەولەتیانەی دەسەلاتی هەرێم هەیەتی لەگەل دەرەوەدا ، بەتایبەت ئەوانەی بەرێگای بازرگانی و نەوتەوە دروستبووە. پێشتر نەتەوە ، دواتر حیزب.

3) کارکردن بۆ دۆزینەوەی لۆبی بەلام بۆ بەرژەوەندی گەل بێت.

4) لە ڕێگای نوێنەرایەتیەکانی حکومەتی هەرێم لە دەرەوە. دەسەلات و توانای مادی دراوەتە دەست ئەم نوێنەرایەتیانە کە بریتین لە تاکە کەس نەك دامودەزگا (موئەسەسە). بەم ڕێگایانەوە لەسەر ئاستی یاسایی *تۆمارکردنی سکالا لەسەر ئەو کارگانەی چەکی کیمیاوی و زانیاری و تەکنەلۆژییان بە ڕژێمی سەدام حسێن فرۆشتوە بەتایبەت ئەوانەی ئەلمانیا.* پارێزەری شارەزای بۆ بگیرێت. کێشەکە بکرێتە کێشەیەکی سیاسی و یاسایی بەرفراوان ، بەلام ئەم نوێنەرایەتیانە ئەم ئەرکە گرنگەیان پێنەسپێردراوەو خۆشیان کاریان بۆ نەکردوە. لێرەدا ڕۆلی وەزارەتی شەهیدان و ئەنفال دیارنیە. ئەوەی کراوە تەنیا لەسەر ئاستی جالیەو ڕێکخراوە کوردیەکانی دەرەوەی دەسەلات بووە.

5) کۆمەلێك دامودەزگای سیاسی و یاسایی گرنگ هەن لە ئەوروپا کە لە ڕێگای ئەمانەوە دەکرێ ڕۆلی کاریگەر ببیندرێت بۆ دۆسیەی جینۆساید. ئەوروپا جگە لەوەی خاوەن چەندین دەولەتی نیشتیمانی سەربەخۆیە بەلام خاوەن پەرلەمانێکی ئەوروپای هاوبەشیشە کە دەکرێ لەسەر ئەم ئاستەش کاری جدی ئەنجام بدرێت بەتایبەت بەم قەوارە سیاسی و ئابوریەی ئێستە هەرێمی کوردستانی تێدایە. پەرلەمانی سوید کەیسی ئەنفالی بە جینۆساید ناساند ، هەموو ناساندنێکی

تری ئەنفال لە پەرلەمانی دەولەتەکانی ئەوروپا وەك جینۆساید کورد نزیك دەکاتەوە لە پێشەوە چوونی ئەم کەیسە بۆ بەردەم پەرلەمانی ئەوروپاو ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتوەکان. ژمارەیەکی بەرچاو لە قونسولگەریی دەولەتە بیانیەکان لە هەولێری پایتەخت کراونەتەوە. ئەمیش ڕێگایەکی سیاسی و دبلۆماسی گرنگە بۆ کورد.

6) ئەنجامدانی کۆنفرەنسی نێودەولەتی لە بەغدای پایتەخت ، لەپایتەختی ئەو دەولەتەی بە ناویەوە جینۆساید دژ بە گەلی کوردو شێعەش کراوە. گواستنەوەی کۆنفرەنسەکە بۆ میدیا عەرەبیەکان. ئایا دەسەلاتی کوردی لە حکومەت و پەرلەمان و سەرۆکایەتی و لە سوپادا قورسایی و کاریگەرییان لە کوێدایە لە بەغدا؟

7) پیادەکردنی دوو ئیدارەیی هەرێمی کوردستان بۆتە ڕێگر بۆ دروستبوونی ستراتیژی هاوبەش سەبارەت بە کەیسی جینۆساید. هەموو ئەوەی کە دەکرێن دەبێت سەر بە یەکێك لە دوو حیزبەکەی دەسەلات بێت. ئەم دیاردەیە لەسەر نوێنەرەکانی حیزب و حکومەتیش لە دەرەوەی عێراق رەنگی داوەتەوە. پێویستیبوون بە ستراتیژیەتێکی نەتەوەیی و نیشتیمانی هاوبەش هەیە بۆ ئەم کەیسە بەتایبەت کە رەهەندێکی نەتەوەیی و نیشتیمانی هەیە.

8) *بڕیاری حکومەتی هەرێم لەسەر ئەو پرۆژەیەی خراوەتە بەردەمی بۆ بە نێودەولەتی کردنی دۆسیەی جینۆساید. لێرەدا دەبوایە وەزیری شەهیدان و ئەنفال هەلوێستی توندی هەبوایە سەبارەت بە بڕیارنەدان و پشتگوێ خستنی پرۆژەکە لەلایەن دەسەلاتەوە[2]. کەسانێکی زۆری پسپۆر هەن لە دەرەوەی ولات بۆ وەرگرتنی ئەم مەهامە. بەهەماهەنگی پسپۆرەکانی دەرەوەو ناوەوەی ولات سەردان و کۆکردنەوەی زانیاری لەسەر دروستکردنی مۆزەخانە ، سەنتەری لێکۆلینەوە ، وەرگێڕانی نوسین و بەلگەنامە ، لێکۆلینەوە لەسەر شێوازی کارکردن بۆ بە نێودەولەتی کردنی ئەم کەیسە. ددانپێدانانی جینۆساید بەتایبەت لە لایەن دادگای بالاوە فاکتەرێکی یاریدەدەری سیاسی و یاساییە لە دروستبوونی دەولەتی کوردیشدا. یەکێك لەو دەولەتانەی بۆ ئەم بوارە کاری لەسەر بکەین بریتیە لە دەولەتی ئیسرائیلی خاوەن ئەزموون.*

9) *کارکردن لەسەر یاساکانی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتوەکان:* لەبەر رۆشنایی ئەو راستیەی ئەوەی بەرامبەر کورد ئەنجامدراوە لەیاساکانی ئەم ڕێکخراوە نێودەولەتیەدا دەچێتە خانەی

[2]) لە حکومەتە "یەکگرتوەکەی هەرێم" دەبوایە وەزارەتەکەی ئێستە بەناوی (وەزارەتی کاروباری شەهیدان وئەنفالکراوان) نەبوایە بەلکو وشەی جینۆسایدی بدرایەتێ. راستە ئەنفال جینۆسایدە، بەلام جینۆساید بەتەنیا ئەنفال ناگرێتەوە.

جینۆسایدەوە ، هەربۆیە دەبوایە دەسەلاتی کوردییش لەسەر ئەم ئاستە بەنەخشەو بەرنامەو لەسەر ئاستی ئەم یاسا نێودەولەتیە کاری بۆ بەجینۆساید ناساندن و بەنێودەولەتی کردنی تراژیدیا نەتەوەییەکانی کورد بکردایە. دەولەتی بەعسیش ئەندامی ئەم ڕێکخراوە بووە ، سەرەتاکانی ماف مرۆڤی واژۆ کردبوو ، هەروەك دەولەتی ئێستەی عێراق. یەکێك لە ئامانجی کارکردن لەسەر ئەم پرۆژەو بەرنامەیە بۆ ئەوەشە چونکە لەمێژووی سیاسی ئەمرۆدا دەکرێ مێژوو دوبارە بێتەوە. هۆکارێکی ئەوەی جەخت کرنەوەم لەسەر دەسەلاتی سیاسی کوردە لە باشوری کوردستان ئەوەیە چونکە ئەو توانایەی ئێستە ئەم بەشە هەیەتی بەشەکانی تری کوردستان نیەتی. دەبێت لەسەر ئاستی عێراقیش بە فەرمی بەناوی دەولەتی عێراقەوە داوای لێبوردن لەگەلی کورد بکرێت سەبارەت بەو جینۆسایدەی بەناوی دەولەتی عێراقەوە بەرامبەر بەم گەلە ئەنجام دراوە. قەرەبوکردنەوەی واریسەکانی ئەنفال وکیمیاباران و ئاوەدانکردنەوەی ناوچەکانیان لەدەستوری عێراقدا بچەسپێت و بەیاسایەك کاری پێبکرێت چونکە دادگای بالای تاوانەکانی ئیتحادی ددانی بەو کەیسانەدا ناوە وەك جینۆساید هەربۆیە پێویستە چیتر لە دەستوری عێراقدا ناوی جینۆسایدی تێدا تۆمار بکرێت لەبری وشەی شەهید چونکە ئەمەیان ناکرێ قورسایی یاسای نێودەولەتی هەبێت. ئێستە کە لەپەرلەمانی عێراق دوای ئەم هەموو چەند سالە ئەو تراژیدیا نەتەوەییانە وەك جینۆساید ناسرا دەستکەوتی دەسەلاتی کوردی نیە کە دەبوایە موستەشارو جاشەکان بە تۆمەتی تاوانی کوشتنی بەکۆمەلی خەلکی مەدەنی کورد خۆی دادگایی بکردنایە بۆچی دەسەلاتی کوردی لەسەردەمی بەعسدا کەیسەکەی نەگەیاندۆتە دادگای بالای تاوانەکان لە لاهای؟ بەلایەنی کەمەوە ئەو دەزگا نێودەولەتیانەو سیاسەتی نێودەولەتی دەکرێ بخرێنە ژێر پرسیارەوە ئەگەر ئامادە نەبن ئەو یاسایانە پراکتیزە بکەن کە خۆیان نوسیویانە. ئەم کارە دەچووە مێژووی سیاسیشەوەو بەسوود دەبوو بۆ گەلانی کەش. هەروەها زەمینە خۆشکردن و ڕێگا کورتکردنەوەیەکیش دەبوو ڕۆژگارێك بۆ ناساندنی ئەو جینۆسایدانەش کە بەرامبەر بە گەلی کورد ئەنجام دراوون لە بەشەکانی تری کوردستاندا.

کێ دەتوانێ لە ئازاری ئەم مرۆڤانە تێبگات جگە لەخۆیان

جینۆساید لە بەرنامەی خوێندنی قوتابخانەو زانکۆکان

بابەتی جینۆساید پێویستە بچێتە ناو بەرنامەی خوێندنی قوتابخانەو زانکۆکانەوە. هەروەها دامەزراندنی چەندین سەنتەری لێکۆلینەوە بۆی. تێیدا لە کۆمەلکوژیەکانی کۆمەلان و گەلانی کەش بکۆلرێتەوە. روداوی جینۆسایدکردنەکانی کورد بە دۆکیومێنت بکرێن و بکرێنە فیلم و رۆمان. بەپێی توانای سەردەم مۆزەخانەی تایبەتی بۆ بکرێتەوە کەنەوەکانی داهاتووش هەمیشە ئەم کارەسات و تراژیدیا مێژوییەیان لەبەرچاو بێت کە گرنگیی خۆیشی دەبێت لەسەر هەستی نەتەوەیی. نیشانی میوانانی بیانی و راگەیاندنە نێودەولەتیەکان بدرێت هەروەك ئەوەی یەهودیەکان بۆ مێژووی خۆیان دەیکەن سەبارەت بەو چەند ملیۆن مرۆڤەی کە بەو شێوە دڕندانەیە روبەرووی جینۆسایدکردن بوونەوە لەلایەن نازیەکانەوە چونکە مرۆڤ بیری کورتەو زوو مێژووی دوێنێی بیردەچێتەوە.

ئەنفال بەراورد ناکرێ بە کارەساتی چەکی کیمیاوی

ئەنفال بەراورد ناکرێ بە کارەساتی چەکی کیمیاوی. جیاوازی لە نێوان پرۆسەی ئەنفال و کارەساتی هەلەبجەو کیمیاباران لەوەدایە کە ئەنفال دەبێت وەك پرۆسەیەك تێبگەین کە ئامانجی قڕکردنی (جینۆسایدکردنی) گەلێکی مەبەستبووە کە پێشتر پلانکراوبووە (ئەنفال ڕووداوێکی سروشتی نەبوو). هەمان ئەو شتە نەخشەکێشراوەی کە نازیەکان بەرامبەر بە گەلی یەهود ئەنجامیاندا ، یان ئەوەی ئەمریکیە سپیەکان بەرامبەر بە هنودە سورەکان... بەپێی یاسا نێودەولەتیەکان ئۆپەراسیۆنەکانی ئەنفالیش وەك جینۆساید دەبینرێ هەربۆیە دەشبێت لەسەرئاستی نێودەولەتی وەك جینۆساید ددانی پێدابنرێت بەتایبەت کە ئێستە دادگای بالای تاوانەکان لە عێراق ئەنفالی وەك جینۆساید ددان

پێداناوە. ددانپێدانانی پەرلەمانی سوید ، ئەنفال وەك جینۆساید بناسێنێت سەرکەوتنێکی باشە بۆ ئەم دۆسیەیە. ئەوە چیتر ئەرکی دەسەلاتی کوردیە کار بەو بریارە بالا فەرمی و یاساییانە بکات، ئەوەی کە هەتا ئێستە نەیکردووە.

پاداشتکردنی کۆمەل کوژەکان و سزادانی قوربانیەکان

(بریاری داگای تاوانەکانی عێراق)

ماوەی چەند سالێکە دادگای بالای تاوانەکانی عێراق لە بریارێکیدا ژمارە (رس/83/10) بەرواری 2007/6/24 بریاری دەستگیرکردنی 421 کەسی دەرکرد لەنێو سەرکردایەتی سیاسی و سوپای عێراقدا بە تۆمەتی ئەوەی لە پرۆسەی ئەنفالدا بەشداربوون. لە نێو ئەو تۆمەتبارانە 258 کەسیان کوردن. داوا لە دەسەلاتی کوردی کرا ئەوانە دەستبەسەر بکەن کە بەشداربوون لە جینۆسایدکردنی گەلەکەیان. ئەوانە لە کوردستانن ، بەئازادی دەسورێنەوە. هەندێك لەوانە رێگای چوونە دەرەوەی عێراقیان پێدرا. بەشێك لە تۆمەتبارەکان لەلایەن دوو حیزبە دەسەلاتدارەکە دالدەدراوون. هەندێك لەوانە پۆستی سیاسی و سەربازیشییان هەیە. کەواتە جەلادەکان بەبەر چاوی قوربانیەکاندا بەئازادی دەسورێنەوە. نابێت ئەنجامدەری تاوانی نێودەولەتی مافی پەناهەندەیی سیاسی پێبدرێت چونکە کەسێکی سیاسی نیەو تاوانەکەی بەکردەوەیەکی سیاسی دانانرێت و مافی پەناهەندەیی و مرۆییش نایگرێتەوە لەبەر ئەوەی تاوانبارێکی ئاسایی داواکراوەو پێویستە لەبەردەم یاسادا دادگایی بکرێت لەپای ئەو تاوانەی ئەنجامی داون و دەبێت ئەو سزا عادیلانە وەربگرێت کە بەپێی یاسا شایستەیەتی[3].

لەبری ئەوەی دەسەلاتی سیاسی هەرێم دوای راپەرین خۆی دوای کۆکردنەوەی بەلگەنامەکان دادگایی ئەو تۆمەتبارانەی بکردایە ، کەچی لێبوردنی گشتی دەرکرد بێرەچاوکردنی ئەوانەی دەستیان لە خوێندا هەیە. بەم هۆیەوە ژمارەیەکی زۆر لە بەعسیەکان و مرۆۆ کوژەکان دایانە پال حیزبێکی سیاسی کوردی. ئەوە تراژیدیای دەسەلاتێکە کە ئازادی کردۆتە دروشم بۆ گەلەکەی. بە هەزاران لە تاوانبارانی سوپای عێراق و دەزگا جیاوازەکانی بەشداربوون لەم کۆمەل کوژیانە کەچی دەسەلاتدارانی هەرێمی کوردستان لەم 21 سالەی فەرمانرەوایەتیاندا نەیانویستوە تەنیا یەکێك لەو کۆمەل کوژانە بهێننە سەر شاشەی تەلەفزیۆن. کەچی دەسەلاتی کوردی هەموو سالێك یادی 6 ی کانوون دەکاتەوە. یادی ئەو سوپایەی کە بەشدار بووە لە کۆمەل کوژی گەلەکەی خۆی و ئەو رۆژەی کردۆتە پشوو. دیاردەیەکی چەندە تراژیدیە. دەسەلاتی دادوەری لەم هەرێمە هیچ رۆلێك نابینێت تێیدا چونکە سەربەخۆ نیە. وەك

[3] ابو عمر، تاوانی ئەنفال لەروانگەی یاسای گشتی نێودەولەتیەوە ، وەرگێرانی/ دلاوەر عوسمان ، گۆڤاری سەرەوەری، ل.17 ،2006، ل. 42–43.

ئەوە وایە تاوانبارە نازیەکان لە سەردەمی ڕژێمی هیتلەردا یەهودیەکان جینۆساید بکەن بەلام دوای روخانی رژێمەکەی هیتلەر حکومەتی دوای ئەو چاو لە تاوانبارە نازیەکان دابخات و لێپرسینەوەیان لەگەل نەکرێت و دالدەش بدرێن. بێهەلویستی و بێدەنگیی رەزامەندی دەبەخشێت. ئەم بێدەنگیە باکگراوندی خۆی هەیە. ژمارەی دۆسیەکانی کەیسی ئەنفال لەلایەن دادگای بالای تاوانەکان لە بەغدا بریتیە لە 43 دۆسیەو لە 8500 لاپەرە پێکهاتوە. بەهەمان شێوە دەسەلاتی سیاسی بەغداش بەر رەخنە کەوتوە چونکە ئەمیش هەنگاوی نەناوە بۆ دەستگیرکردن و دادگایی کردنی تاوانبارانی جینۆساید بەپێی بریاری دادگای بالای تاوانەکانی عێراق.

لەبەر ئەوەی شوێنی هەلگرتنی روفاتەکانی ئەنفال لە کوردستان نیە ، ئەوانەی لەو ناوچەیە دۆزرانەوە لە کەربەلا دانران. بە هۆی شۆرتی کارەباوە زیاتر لە 27 کەسیان سوتان / 2012

یەهودیەکان لەجیهاندا بەشوێن نازیەکاندا دەگەران

سەبارەت بەکوشتنی بەکۆمەلی یەهودیەکان لەلایەن نازیەکانەوە بەدەیان فیلم و راپۆرتی دۆکیومێنتاری وشانۆو رۆمان وکۆنفرەنسی نێودەولەتی و سەنتەری توێژینەوەی بەخۆوە گرتوە. یەهودیەکان مندالەکانیان و نەوەی نوێ بەشێوەیەك پەروەردە دەکەن هەروەك ئەم کارەساتە ئەمرۆکە روویدابێت. بەکۆماندۆی تایبەت لە ولاتەکانی جیهاندا بەشوێن نازیەکاندا دەگەران و لێیان دۆزینەوەو هێنرانەوە بۆ ئیسرائیل وکردیانن بەعیبرەت بۆ مێژوو. یەکێك لەو گەورە کۆمەلکوژانە ئەدۆلف ئایشمان بوو. لە 5/1960 دوای دۆزینەوەی لەلایەن سیخورەکانی ئیسرائیلەوە لە ئەرجەنتین ، رفێندرا بۆ ئیسرائیل. دوو سال دوای دادگایی کردنی حوکمی مردنی درابەسەرداو لە سێدارەدرا.

ئەدۆلف ئایشمان کاتی دادگایی کردنی

جینۆساید کردنی هنودە سورەکانی ئەمریکا

لە سالی 1492 ئەمریکا لەلایەن کریستۆف کۆلۆمبوس دۆزرایەوە. بەپێی تەقدیری زانیارانی کۆمەلە سەرەتاییەکان کاتی خۆی لەکیشوەری ئەمریکا نزیکەی 110 ملیۆن لە هندە سورەکان ژیاون. لەکاتی گەیشتنی ئەوروپیەکان بۆ ئەویَ لە دورگەکانی ئەنتیل لە کەنداوی مەکسیك 8 ملیۆن هنود، لەمەکسیك خۆی 25 ملیۆن، لەناوچەی ئینکا 30 ملیۆن، لە ویلایەتە یەکگرتوەکانی ئەمریکا نزیکەی 18 ملیۆن و ئەوانەی تر لە ناوچە گەورەکەی ئەمەزۆنا دەژیان. دواتر کۆلۆنیالیستە ئەوروپیەکان هاتن و کەوتنە قەساب کردنێکی بێوێنەی دانیشتوانی بەرەچەلەك ئەسلیی ناوچەکە کەهندە سورەکانن. بەتەنیا لە سەروی ئەمریکا ژمارەی هنودەکان لە 18 ملیۆنەوە لەسالی 1500 ، دوای بەرپاکردنی جەنگ لە دژیان لە سالی 1900 نزیکەی 250 هەزار کەسیان لێمایەوە. کەمبونەوەی ئەم ژمارەیە بە شێوەیەکی خێرا لە دورگەکانی ئەنتیلن بەدیدەکرا لەو شوێنەی کە دوچاری کاری کۆیلایەتی کران. بەتەنیا لە 35 سالدا ژمارەی دانیشتوانی ئەسلیی لە هایتی کە هندە سورەکان بوون لە سالی 1502 بریتی بووە لە 3 ملیۆن ، هەتا سالی 1537 تەنیا 200 هەزاری ماوەتەوە. نرخی ئەسپێکی باش بەقەد 80 کۆیلەی هندیەکی سوور بوو. لەکۆلۆنی ئینگلتەرەی نویَ کۆیلەکان دەفرۆشران. 40 پاوەن بۆ هەر کۆیلەیەك. 100 پاوەن بۆ هەر یەکێکی گەورەی بەتواناو جەنگاوەر. بەلام خراپترین بارودۆخ ئەو نەخۆشیانە بوون وەك کولێراو مەلاریاو ئاولەو نەخۆشی ساری تر روبەرووی هنودە سورەکان دەبوونەوە. ئەو نەخۆشیانەی هنودەکان بەرهەلستی سروشتییان نەبوو لەدژی. تەنانەت بەتانی تووشبوو بە نەخۆشی دابەش دەکران بەسەریاندا ئەمیش هەر بەئامانجی قرکردنی هنودەکان بوو. لە سەروی ئەمریکا رێگای تر گیرایەبەر بۆ قڕکردنیان. لەویَ هنودەکانیان لە لاگەرە زۆرەملەییەکاندا تێکترشاندبوو بەسەریەکداو میتۆدی کۆمەل کوژی لە دژیان گیرایەبەر. ئەو مرۆڤانەی کەخەلکی ئەسلی ئەم ولاتە بوون و ئەم ولاتە هی ئەمانبووە. لەسالی 1990 ژمارەی هنودەکان دوبارە گەیشتە دوو ملیۆن کە لە 90٪ یان بێکار بوون. ئەوەی لێرەدا

بەروونی دەردەکەوێت ئەو راستیەیە کە هندە سورەکانی خەلکی ئەسلی ئەم ولاتە لەلایەن دەسەلاتێکەوە بەمیتۆدی هەمەچەشنەو نەخشەکێشراو، و عەمدی ڕێگای جینۆساید کردنیان گیرایەبەر. هەولی لەناوبردن و کۆمەل کوژییان و گۆرینی کەلتورو زمان و فەرهەنگ و نەریت و بەهاکانیان درا. لەسەر زەوی و نیشتیمانی خۆیان هەلکەندران و لە شوێنە زۆرە ملەییەکان نیشتەجێ دەکران و شێوەیەکی تری ژیانیان بەسەردا سەپێندراو ڕێگا لە زاوزێ کردنیان پیادە دەکرا. ئازاری رۆحی و جەستەیی و گۆرینی ناسنامەیان بووە. ئەوەی بەرامبەر هندە سورەکان ئەنجامدرا هۆلۆکۆستی ئەمریکی بوو. ئەو هۆلۆکۆستەی لەسالی 1492 بە دواوە لەلایەن کۆلۆنیالیستە ئەورووپیەکانەوە بووە هۆی وێرانکردنی نزیکەی 100 ملیۆن ژیان. ژمارەیەکی زۆری هندە سورەکان بە تەورو شمشێر پارچە پارچە کران. بە زیندویی دەسوتێنران ، لەژێر قاچی ئەسپدا پان و پلیش دەکرانەوە. بۆ یاریکردن راویان دەکردن، دەکرانە خواردنی سەگ ، ئەشکەنجە ئەدران و سەریان لێدەکرانەوەو بەسەر داردا هەلدەواسران. بە زیندوویی بە سنگی قەسابخانەدا هەلدەواسران ، لە پاپۆرەوە فرێ ئەدرانە نێو دەریاوە. وەك كۆیلە کاری مردنیان پێدەکردن ، بەعەمدەن لە بەندیخانەدا بە سنگی دارەوە برسی دەکران هەتا مردن ، یان لەبەر سەرمادا رەق دەکرانەوە ، تووشی نەخۆشی سارییان دەکردن. ئەمانە هەمووی مرۆڤ بوون وێرانکران. ئەوانەش ئەم تاوانەیان ئەنجام ئەدا هەر مرۆڤ بوون. ئەگەر بروانینە زەمەنی ئەم کۆمەل کوژیانە ئەوا دەبێت بوترێ کە ئەم ژمارەیە بەبەراورد بە ژمارەی دانیشتوانی ئەو کاتەی جیهان ڕێژەو ژمارەیەکی زۆرە لە مرۆڤ.

هندە سورەکانی کیشوەری ئەمریکا

(کەللەسەری کۆکراوەی هندە سورەکان دوای جینۆساید کردن و بەکۆمەل کوشتنیان)

ناوەراستی سالانی 1870

de.wikipedia.org/wiki/**Indianer**

ڕۆلی شوێن و زەمەن لە چارەنوسی جینۆسایدکردنی کورد دا

شوێن و زەمەن دوو فاکتەرن لەمێژودا هەمیشە شوێنەواری تایبەت و گرنگی خۆی داگیرکردوە. سەبارەت بە عێراق شوێنی روداوەکانی جینۆساید کردنی کورد باشوری کوردستان بوو. زەمەنەکەش سالی 1988 بوو. زەمەن لە رووی سیاسیشەوە رۆل و کاریگەریی خۆی دەبینێت. ئەم دوو فاکتەرە (شوێن و زەمەن) هەردوکیان شووم بوون بۆ کوردو روداني کارەساتەکان بەتایبەت لەرووی سیاسەتی نێودەولەتیەوە. کارەساتەکانی وەك ئەنفال و کیمیاباران و وێرانکردنی گوندەکان و راگواستنی دانیشتوانەکەی لەکۆتایی جەنگی عێراق / ئێراندا بوو. ئەو قۆناغە زەمەنیە هی سەردەمی جەنگی سارد بوو کە لەبەرژەوەندی عێراقدا بوو سەبارەت بە سیاسەتی هەردوو بەرەی رۆژئاواو رۆژهەلات. جەنگێك کە رۆژئاواو رۆژهەلات پشتگیریکەری رژێمی عێراق بوون دژ بەجمهوری ئیسلامی ئێران لەژێر سەرکردایەتی ئایەتولا خومەینی کە ئیدیعای گواستنەوەی شۆرشی شیعەی دەکرد بۆ ناوچەکانی کەنداو ، هەلگری سیاسەتی دژ بە ئیسرائیل و هەردوو بەرەی رۆژئاواو رۆژهەلات بوو. ئەمانە هەمووی بە سودو قازانجی عێراقی بەعس گەڕایەوە. تەنانەت رژێمی بەعس مەحکوم نەکرا لەلایەن رێکخراوی نەتەوە یەکگرتوەکان ، یان پەرلەمانی ئەورپا بۆ بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی نێودەولەتیی قەدەغەکراو لە هەلەبجەو دەوروبەر دژ بە خەلکی سڤیل نەك بەرامبەر سوپایەکی چەکدار وەك ئەوەی عێراق دژ بە سوپای ئێرانی بەکاری هێنا کە زیاتر لە 50 هەزار سەربازو پاسداری تێدا خنکێندراو سوتێنرا کە پێچەوانەی یاسا نێودەولەتیەکان بوو. ئەم روداوەش ئەو راستیەی نیشاندا کە UN رێکخراوێکی سەربەخۆ نیە. رژێمی عێراقی پشت ئەستور بەم بارودۆخ و هەلوێست و بێدەنگیە ناوچەیی و نێودەولەتیە کەوتە دارشتنی نەخشەی کیمیابارانی کوردستان و ئۆپەراسیۆنی ئەنفال و وێران کردنی گوندەکانی کوردستان و راگواستنی دانیشتوانەکەی و تێکدانی ژینگە. بەواتا ئەنجامدانی سیاسەتی بە جینۆساید کردن و کۆمەل کوژیی. هەربۆیە بەتەنیا رژێمی بەعس بەرپرسیار نیە لەو کۆمەل کوژیانە

بەلکو هەموو ئەو دەزگا نێودەولەتیانەش بەپرسن کە ئاماژەم پێداوون. بەلام هەمان دەولەتی بەعس بوو کە داگیرکردنی کوێتی لێ قبول نەکرا چونکە زەمەنە سیاسیەکە هەمان ئەو زەمەنەی جینۆساید کردنی کورد نەبوو. هەروەها کوێت دەولەت بوو ، شوێنەکەی جیۆستراتیژی بوو ، خاوەن نەوتە ، بەلام رێکخراوی نەتەوە یەکگرتوەکان هەمان ئەو دەزگا نێودەولەتیە بوو.

مرۆڤ لە نێوان درندەیی و ئاشتیخوازیدا

ئایا چارەنوسی مرۆڤایەتی چی لێبەسەر دێت لە نێوان سروشتی درندەیی و ئاشتیخوازی خودی مرۆڤ خۆی؟ ئەوە هەر مرۆڤە لەمێژووی خۆیدا بە سەدان ملیۆن گیانی بە کوشتداوە لە پێناوی داگیرکردن و چاوچنۆکی و رق و کینەو روتاندنەوەدا ، هەر مرۆڤیشە بە سەدان ملیۆن گیانی کردۆتە قوربانی لە پێناوی پاراستنی ئاسایش و کەرامەت و نان و ئازادیدا. بە ملیارد جار مرۆڤ لە مێژووی ژیانی خۆیدا کەرامەتی هەر لە لایەن هاومرۆڤەکانیەوە پێشێلکراوە. دیارە مرۆڤ سروشتی خۆی باش دەناسێت هەربۆیە گەیشتۆتە ئەو قەناعەتەی دەبێت یاساو سزا بۆ خۆی دابنێت چونکە تەنیا بەشێکی سروشتەکەی ئاشتیخوازە. دەپرسم هۆکاری ئەوە لەچیدایە مرۆڤ بتوانێت ئەوەندە دڕندە بێت؟ جینۆسایدو کۆمەل کوژی و تاوانەکانی جەنگ و کۆیلایەتی و دژ بە مرۆڤایەتی ، بەندکردن و ئەشکەنجەو کاری درندانەو وێرانکەرانەو روتاندنەوەو بێبەزەیی بوون ئەنجام بدات؟ دوور نیە رۆژگارێك کورد نەبێتە هۆی جینۆساید کردنی ئەویتر چونکە ئەمیش مرۆڤە. چیبکەین بۆ ئەوەی مرۆڤ ئاشتیخواز بێت؟ چەندین تیۆری هەن سەبارەت بە هۆکارەکانی توندوتیژی لە مرۆڤدا لەوانەش بۆچوونی فەلسەفی و سیاسی ، کۆمەلایەتی ، سایکۆلۆجی و بایۆلۆژی. هەرچەندە پەروەردە ، ئەوەی کەسوکار ، سیستەمی پەروەردەی دەولەت و قوتابخانە دەتوانێت مندالێك وەك کەرەستەیەکی خاو لە مندالیەوە ئاشتیانە پەروەردە بکات و بە پرۆسەیەکی بە کەلتور بووندا بیبات. نەهێشتنی نەخوێندەواری و دواکەتویی و هەژاری ، هەروەها کۆمەلگایەکی دادپەروەر لە بنەما گرنگەکانن و پێویستیەکی ژیانیە بۆ بەرهەمهێنانی مرۆڤ و کۆمەلگای تەندروست. مرۆڤ هەرچیەك بێت سروشتێکی توندوتیژی هەلگرتوەو خاوەن سایکۆلۆجیەتێکی خۆیەتی ، تەندروست و ناتەندروستیش. پێویستە کار لەسەر کەمکردنەوەی لایەنە توندوتیژیەکەی مرۆڤ بکرێت. زۆربەی جار بە هۆی بەکارهێنانی توندوتیژی و ناعەدالەتیەوە بەرامبەری دەکرێ لایەنە توندوتیژەییەکەی مرۆڤ سەر هەلدەدات و دەکرێ دەرئەنجامی خراپی لێبکەوێتەوە. ئاخۆ مرۆڤ هێشتا بە پرۆسەی بە کامڵ بوون و ژیریدا دەڕوات؟ ئاخۆ لەگەل هەموو ئەو گۆڕانکاری و پێشکەوتنەی بەسەر جیهاندا دێت مرۆڤ هەر بەم شێوە مرۆڤیەی ئێستەی دەمێنێتەوە؟ یان مرۆڤ هێشتا پرۆسەی بە مرۆڤ بوونی خۆی تەواو نەکردووە؟ هەندێکجار شەرم لە مرۆڤ بوونی خۆم دەکەم.

بەشی سێیەم

تراژیدیای ئەنفال

- هەورێکی رەش و کوشندە ئاسمانی کوردستانی ئەنفالکراوی گرت
- ئەنفال کارەساتێکی سروشتی نەبوو.
- وتەی مندالە باوك ئەنفال کراوەکەی ئۆردوگای شۆرش
- پورە حەنیفە
- علی حەسەن مەجید ددان بە نەمانی ئەنفال کراوەکاندا دەنێت
- ئاماری قوربانیانی ئەنفال
- تەحسین شاوەیس و کارەساتی ئەنفال
- قەلاکەی قۆرەتوو

بەشی سێیەم

(تراژیدیای ئەنفال)

هەورێکی رەش و کوشندە ئاسمانی کوردستانی ئەنفالکراوی گرت

لە کەژێکی بەهاردا، لە کاتێکدا سروشت لە کوردستان بزەو جولەی ژیان دەهاتەوە گیانی و خەلکیی خەریکی ژیانی ئاسایی رۆژانەیان بوون لە ولاتی دێرینی سەدان سالەی باووباپیریان، بەلام لەم رۆژانەدا هەورێکی رەش و کوشندەو سامناك بەری ئاسمانی هەندێ لەناوچەکانی کوردستانی گرت و رق و کینەی رژێمی بەعسی تێدا دەبینرا. لەو کاتەدا رژێمەکەی بەغدا دانیشتوانی ئەو ناوچانەی دایە بەر شالاوی ئەنفال و دەیان هەزار مرۆڤی بێگوناهی لە خوێن و فرمێسکدا نوقم کردو دێهاتەکانیانی لەسەر خاکی کوردستانی دایکدا تەفروتوناو تەخت کرد. ئەنفال مانای کۆتایی هێنان بە ژیانی دەیان هەزار مرۆڤ ، لە مندال و ئافرەت و پیرو گەنج بە درندەترین و ترسنۆکانەترین شێوەو بێسەروشوێن کردنیان، چونکە ئەم مرۆڤانە لە گۆرەپانی شەرو پێکداداندا بەدیل نەگیراون. ئەنفال تەنیا یەکێك بووە لە ئامرازەکان لەپال (تعریب و تهجیر و ترحیل) و کیمیاباران و وێران کردنی گوندو ژینگەی کوردستان بۆ لەناوبردنی بە کۆمەلی مرۆڤی کورد بە مەبەستی جینۆسایدکردن و گۆرینی سیمای نەتەوەیی گەلێك ، نەك بۆ تەمێکردنی عەشیرەتێك، یان گروپێکی کۆمەلایەتی، یان بنەمالەیەك بوبێت. بۆ دواجار دایك و مندال و باوك و ئافرەت و پیاویان لە یەکتر جودا کراونەتەوە. بۆ دواجار ئەم مرۆڤانە مال ئاواییان لە یەکتر کردوە. تەنانەت بەزەیی بە مندالی ساواش نەکراوە، و رزگاربوونی تاکە کەسیکیش لە ئەنفال بووە چیرۆك.

ئەنفال کارەساتێکی سروشتی نەبوو

ئەنفال کارەساتێکی سروشتی نەبوو. بوومەلەرزەو بورکان و نەخۆشی تاعون و لافاو و ئاگر نەبوو، بەلکو بەری سیاسەتی قرکردنی دەیان هەزار مرۆڤی کورد بوو لەسەر خاکی خۆی لە لایەن کۆمەلێك درندەی بەناو مرۆڤەوە بەئەنجام گەیەندرا .هەربۆیە ئەنفال خالێکی رەشە بە ناوچەوانی ئەو رژێمە کۆمەل کوژانەوەو تاقیکردنەوەی ویژدانی مرۆڤایەتیشە. لە کاتی وتووێژکردنم لەگەل کەس و کاری ئەنفالکراواندا زۆربەی کات چاویان دەبریە دەرگای دەرەوەی مالەوەو هەر لە چاوەروانی ئەوەدابوون بێسەروشوێن کراوەکانیان بگەرێنەوە. نەیاندەویست دان بەو راستیەدا بنێن کە ئەوانە نەماون. مانای هەموو رۆژێکیان مردنێکە، هەموو رۆژێکیان ئەنفال کردنێکە. ئەنفال کردنیانە لەوەشدا ئەگەر پشت گوێ بخرێن. ئاخۆ دلی دایکێك چۆن بێت کە هەمیشە لە فکرو مێشکی دەرناچێت چۆن مندالەکەی کوژراوەو سەگە رەشەکان خواردویانەو نەیتوانیوە تەنانەت بە گۆرێکی دیاریکراوی بسپێرێت. یان ئەو دایك و باوکانەی بە بەرچاوی خۆیان جگەرگۆشەکانیان لەبەر هەتاوی گەرمدا بە عەمودی سوربۆوە

بەستونەتەوە بۆ ئەوەی نەك هەر بە تەنیا ئازاری منداڵەکانیان بدرێ ، بەلکو ئازاری رۆحی و گیانی دایك و باوکیشیان بدەن. ئایا جگە لە خۆیان کێ دەتوانێت لە ناخەوە لەم ئازارەیان تێبگات ، لەوەی کە بەشێك لە رۆح و لە جەستەت بە ئازارەوە لێبکەنەوە. هەموو ساتێکیان ئەنفال کردنێکە. دلنیام تەنیا لەمردنی کۆتاییاندا لەوانەیە بتوانن پشوی رۆح بدەن. ئێستە ئەوانەی کە زیندون، زیندویەکی مردون.

دایکێکی کەسوکار ئەنفالکراو / ئەو دەموچاوەی هەموو تراژیدیاکانی تێدا دەبینرێن (وێنە / نوسەر) (ئۆردوگای رزگاری)

ئەنفال بەتەنیا قوربانیانی کەسوکاری ئەنفال ناگرێتەوە، بەلکو تەحەدایە بۆ سەرجەم کۆمەلگا. مرۆڤ نابێت هەست بە ئازارێك بکات کە تەنیا خۆی بگرێتەوە. دەکرا هەموو یەکێك لە ئێمە لە شوێنیان بوینایە، چونکە کوردین. ئەنفال وشەیەکە سالانێکی زۆربوو بەکارم دەهێنا ، هەروەك هەلەبجەو کیمیاباران، بەلام هەتا بە قولیی نەچومە ناویان هەستم بە ئازاریان نەکرد. لەگەل ئەوەشدا ئازاری من رێژەییەو تەنیا خۆیان دەتوانن هەستی تەواو بە هی خۆیان بکەن. ئاخۆ فاشیستەکان چەند منداڵ و ئافرەتی براو بۆ ئەنفال کردن لە عەرەبستان و لە ناوچەکانی کەنداو فرۆشتبن بۆ کارپێکردن و شوانی و کۆیلایەتی، یان فرۆشتنی بەو خیزانانەی منداڵیان نیە. جینۆساید کردن دەبێت یەکێك بێت لەو فاکتەرە گرنگانەی بە توندی پێکەوەمان ببەستێت.

وتەی منداڵە باوك ئەنفال کراوەکەی ئۆردوگای شۆڕش

" ئەنفال ئەوەیە کە باوکت سەرنگوم دەکەن و نایبینیتەوەو بێ باوك دەبیت و زۆر خەفەتی پێدەخۆم". ئەوە وتەی منداڵێکی باوك ئەنفالکراو بوو لە ئۆردوگای شۆڕش لە چەمچەماڵ لە دیدارێکدا. دایکی ئەم دوو منداڵە لەبەر نەکردنی وەفاتنامە بۆ مێردە ئەنفالکراوەکەی و بەم هۆیەوە مارە نەکردنی لەلایەن مەلاو دادگاوە، دوای چاوەڕوانیەکی زۆر شوی کردوە بە پیاوێك لە (...) و خۆی وون کردو منداڵەکانی دەڵێن نزیکەی پێنج ساڵە دایکی خۆمان نەدیوەتەوە (کات/ 1994). کێ بەرپرسیاریەتی ئەم دیاردەیەی دەبوایە هەبگرتایە؟ هەروەك شادیەی کچە کوردی خەڵکی گوندی سماقەی نزیك تەق تەق پێی ووتم: "دایکم پێم دەڵێ تەمەنم هەشت مانگان بوە باوکم ئەنفال کراوە". بە دەموچاوێکی زۆر غەمبارو غەمگینەوەو بە هەستێکی نوقسانەوە لەبەردەم کامێراکەدا دەڵێت:" من باوکی خۆم نەدیوەو لەیاد نیە". بینیم بەجێماوانی ئەنفالکراوان لە بارودۆخێکی ڕۆحی و مادی خراپدا دەژین.

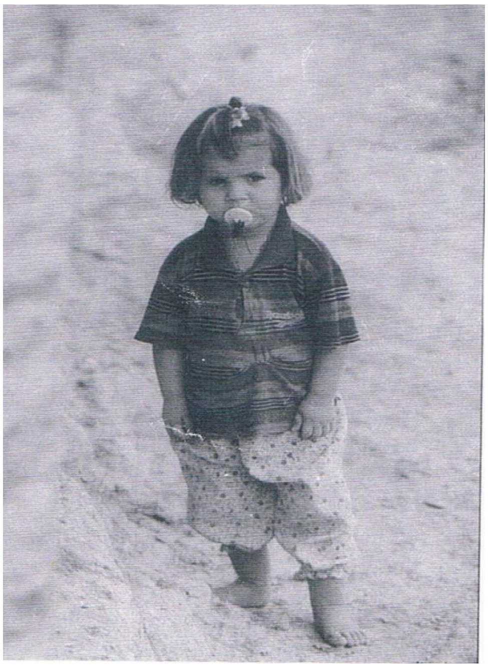

بینیم قوربانیانی ئەنفال ئەوەی لەدوای ئەنفالەوە هەیانە کەمە بۆ ژیان

بەڵام زۆرە بۆ مردن

(گوندی پردخەبەر ، وێنە / نوسەر)

لە وتووێژێکی ڤیدیۆیمدا لەگەل بەڕێوەبەری سەنتەری نەوا خاتوو دلخواز کەریم لە سلێمانی بۆ دالدەدانی ئەو ژن و ئافرەتانەی کێشەی دەرونی و کۆمەلایەتیان هەیە دەلێت: "پێویستە ئەم جۆرە سەنتەرانە لە شوێنەکانی تریش بکرێنەوە بۆ نمونە لە مجمعی صمود (ئۆردوگای رزگاری). دەلێت: "رۆژێکیان سەردانی ژنێکی کوردم کرد لەم ئۆردوگایە کەخۆی و مێردەکەی بەر شالاوی ئەنفال کەوتبوون. مێردەکەیان ئەنفال کردو کوشت و نەگەرایەوە. دەستدرێژی ناموسیشان کردبووە سەر ئەم ژنە". لەو کاتەوە کێشەی دەرونی زۆری تووش بوەو حالی باش نیە.

پورە حەنیفە

پورە حەنیفە بە رەگەز عەرەبەو لە عەشیرەتی بەیاتیەو خەلکی گوندی سلێمان بەگە. لە دێی هۆمەر فەتاح لە نزیك کەلار دەژی و هەر لەم دێیە لە ناو کورداندا فێری زمانی کوردی بوەو مندالەکانی زمانی دایکیان کە عەرەبیە نازانن. پورە حەنیفە یەکێك بوو لەوانەی کە بەر شالاوی ئەنفال کەوت هەر لەبەر ئەوەی لەگەل کوردێکدا هاوسەری کردوە. پورە حەنیفە دوگیان دەبێت کە بەر شالاوی ئەنفال دەکەوێت. لە نوگرە سەلمان لە ناو ئەدەبخانەدا مندالەکەی دەبێت. کاربەدەستانی رژێم پێی دەلێن ناوی مندالەکەت بنێ صبرە، چونکە ئێوە سەبرتان کردوە، بەلام پورە حەنیفە مندالەکەی ناو دەنێت دیلان و پێیان دەلێت لەبەر ئەوەی ئێمە دیلی ئێوەین. پورە حەنیفە ئەم ووتوێژو بەسەرهاتەی بە زمانی عەرەبیش بۆ گێرامەوە.

پورە حەنیفەو دیلانی کچی

(گوندی هۆمەر فەتاح)

ئەم دایکە کچی کورەکەی لەژێر ئەو بارودۆخە دژوارە لە ژوری بەندیخانەی نوگرەسەلمان دەمریٚ دەچێت بە خاکی بسپێرێت. کاربەدەستەکانی رژێم لەویٚ لێی دەپرسن لە کویٚ بویت؟ پورە حەنیفە لە وەلامدا دەلێت "چوم کچەکەم نایە دەم سەگ و هاتم". بۆی باس کردم کە دوایی سەگ لاشەکەی دەخوارد. مێردو کوڕو کچی کوڕەکەی لە نوگرە سەلمان بێسەروشوین کران ، بەواتا کوژران و ئەنفال کران. لەبەر ئەوەی کە هیچ کەس لە گوندەکەی، گوندی سلێمان بەگ لە عەرەبستان، پرسیاری لە حالی نەکردوە کە رژێمی بەعس بەم جۆرە رەفتاری لەگەل کردوە ئیتر جارێکی تر نەرۆیشتۆتەوە بۆ گوندەکەی خۆی و دەلێت: "دلم لێیان هەلکەندراوە. هەرچەندە گوندەکەش بێدەسەلاتن و هەمویان بە داخن بۆم ، بەلام ئەوانیش لە عەسکەر دەترسن و وەزعیان باش نیە. لێرە لەم دێیەی کوردستان زۆر باش رەفتارم لەگەل دەکریٚ". بەلام وەك خۆی وتەنی بە سوال و سایەقە دەژیم.

علی حەسەن مەجید ددان بە نەمانی ئەنفال کراوەکاندا دەنێت

لە وتووێژێکی ڤیدیۆدا لەگەل کاك نەشیروان مستەفا لە سەرەتای مانگی 1999/12 لە سلێمانی پرسیاری ژمارەی قوربانیانی ئەنفال و مەسەلەی چارەنوسیان و کێشەی سەرژمێرو قانونی ئەحوالی مەدەنیم لێکرد. هەروەها کێشەی ژنانی ئەنفال لە مەسەلەی قانونیدا بۆ شوکردنەوەو تەلاقدان. لێرەدا بەشێکی گەورەی پرسیارو وەلامەکان دەنوسمەوە بۆ تێگەیشتن لەبارودۆخەکە لەدیدو زانیاری شایەتحالێکی نزیك:

نەوشیروان مستەفا: من خۆم شەخسی **هیچ** برواناکەم بۆ گەرانەوەی **هیچ** یەکێك لە ئەنفالکراوەکان بە زیندویی. لە سالی 1991 دوای راپەرین کە گفتوگۆ لە نێوان بەرەی کوردستانی و حکومەتی عێراق دەستی پێکرد لە خولی دوەمدا کە نوێنەرەکانی بەرەی کوردستانی چونە بەغدا بە سەرۆکایەتی مەسعود بارزانی، من جێگری سەرۆکی وەفدەکە بووم. لیژنەکە کرابوو بە دوو بەشەوە. بەشێکی ناوی نرابوو لیژنەی ئاسایی کردنەوە، ئەوەی تریان لیژنەی ئۆتۆنۆمی و دیموکراسی. من لە لیژنەی ئاسایی کردنەوە بووم. ئەوانەی کە لە لیژنەکەی من بوون جەوهەر نامیق بوو کە ئێستە سەرۆکی پەرلەمانەکەی پارتی یە، وە خوالێخۆشبوو کاك رەسول مامەند. وەفدی عێراقیش بریتی بوو لە علی حسن مجید و سالح مهدی سالح کە مردوە لەگەل سابیر نوری کە ئەو کاتە سەرۆکی جیهازی

موخابەرات بوو. ڕۆژانە کۆدەبوینەوە لەسەر وەرەقەیەك کە جەبهەی کوردستانی ئامادەی کردبوو بە ناوی ئاسایی کردنەوەی هەلومەرجی کوردستان. یەکێك لە مادەکانی ئەو وەرەقەیە کە ئامادەکرابو بریتی بوو لە ئاشکرا کردنی چارەنوسی قوربانیەکانی ئەنفال .ئێمە چەند جارێك ئەم مەسەلەیەمان لەگەل وەفدی عێراقیدا وروژاندو باسکرد. علی حسن مجید بەم مەسەلەیە زۆر گرژ دەبوو. هەتا جارێکیان کردی بە هەراو وتی بۆچی ئێوە لە 1961 وە حکومەتی عێراقی خەلکتان لێئەکوژێ و باسی کوژراوەکانی ئەو زەمانە ناکەن، تەنیا باسی ئەو خەلکانە ئەکەن کە لەو زەمانەی ئێمەدا کوژراوە لیتان کە من لێپرسراو بووم لە کوردستاندا. پێمان ووت چونکە ژمارەی ئەو کوژراوانەی کە لە زەمانی تۆدا کوژراون بە قەد ژمارەی هەموو ئەو کوژراوانە دەبێت کە لە 61 وە لێمان کوژراوە. دوای گفتوگۆیەکی زۆر علی حسن مجید ئینکاری لەوە دەکرد کە هیچ زیندانیەکی لەم جۆرانە لە حەپسخانەکانی ئەواندا هەبێت. دوا شت دانی بەوەدا ناو وتی هەموو ئەوانەی کە بەم جۆرە وون بوون ئێمە دەتوانین بە مفقود حسابیان بۆ بکەین و دەتوانین تعلیمات بدەین بەو شوێنی روداوانە کە شەهادەی وەفات بۆ پیاوەکانیان بکەین و ئەو ژنانەی کە مێردەکانیان وونبوە بۆ خۆی ئازاد بێت کە بتوانێت شوو بکاتەوە. یاخود ئەگەر میراتێك لە نێواندا هەبێت بتوانن معامەلەی قانونی بکەن. یەعنی ئەو معامەلە قانونیانەی کە پەکی کەوتوە لەسەر ئەو پیاوە ونبوانە. ئەو زەمانە بە ئێمەی ووت کە رێککەوتین ئێمە تعلیماتێك ئەدەین بەو وحدە ئیداریانەی ئەو ناوچانە کە ئەگەر هەر یەکێك مراجەعەتی کرد بۆ یەکێك لەو مەفقودانەو ئەوانیش شەهادەی وەفاتی بۆ بکەن. ئەوەش دەلیلی ئەوە بوو کەهیچ کەسێکیان بە زیندوێتی نەماوە. وەختی خۆی کە ئیدارە هاوبەشبوو لە نێوان یەکێتی و پارتی و پەرلەمان دروستبوو بریاربوو لەو بارەیەوە شتێك دەربکەن و ڕای بگەیەنن کە ئەوانە نەماون بۆ ئەوەی چارەنوسیان مەعلوم بێت، بەلام دوایی دواکەوت. بۆچی دواکەوت نازانم؟ بە راستی دەبوایە زۆر زوو بکرایە، چونکە ئەوە مەسەلەیەکی قانونی و مەسەلەیەکی شەرعی زۆر ناسکە، بەلام من خۆم وەك شایەتێك کە گوێم لێبووە کە ئەوانەی لە ئەنفالدا گیراون و بێسەروشوین بوون نەماون. لەبەر ئەوە دەبوایە ئەم مەسەلەیە هەر لە زویەکەوە هەم لە رووی قانونیەوە، و هەم لە رووی شەرعیەوە چارەسەر بکرابایە بۆ ئەوەی ئەو کەسانەی کە پیاوەکانیان فەوتاوە بیانتوانیایە بە ئازادی هەلسوکەوت بکەن بە تایبەتی لە مەسەلەی میرات و شوکردنەوەو ئەو جۆرە شتانە.

پرسیار: ئایا لە دوای راپەرینی 1991 وە دروستبونی حکومەتی هەرێم هیچ سەرژمێریەك کراوە هەتا ئێستە سەبارەت بە ئەنفال؟

وەلام: من ئاگادار نیم ، ئەتوانیت لە حکومەتی هەرێم بپرسیت.

پرسیار: باس لە 182 هەزار مرۆڤی ئەنفال دەکرێ. ئایا ئەم ژمارەیە چەند دەکرێ بە شتێکی ریالیست لە قەلەم بدری؟

وەلام: لەراستیدا من ناتوانم هیچ تەعنێك لەو ژمارەیە بدەم هەتا سەرژمێرێکی راستەقینە نەکرێ.

یەعنی کەی سەرژمێرێکی راستەقینە کرا بە رێکوپێکی ئەوکاتە مرۆڤ ئەتوانێ بلێ ئەم 182 هەزارە کەمی هەیە یان زیادی هەیە.

گواستنەوەی خەلکی سڤیلی کورد بۆ ئەنفال کردن

وتەکانی عەلی حسن مجید ددان پێدانانێکە لەو ڕاستیەی کە "ئەنفال کاردانەوە نەبوو. پێش دەسپێکی ئەو پرۆسەیە دەولەتی عێراق پێشتر پلانی کارەکەی دارشتبوو. ناوچەکانی قرکردنی دیاری کردبوو. بەپێی بریارێکی ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆرش لە 1987/6/30 عێراق هەموو بەرێوەبەرایەتیەکانی کشتوکالیی شارو دێهاتەکانی کوردستانی هەلوەشاندەوەو هەموو کەرەستە کشتوکالییەکانیشی قەدەغەکرد. سەرجەم قوتابخانەو نەخۆشخانەو کارە خزمەتگوزاریەکانی کێشایەوەو زۆنێکی ئاسایشی

دروستکرد. بەپێی چەند بریارێکی نهێنی تر ، کە (مەکتەبی تەنزیمی شیمال) دەریکرد ، داواکرا وەکو ناوچەیەکی عەسکەریی مامەلە لەگەل ناوچەکانی ناو زۆنە قەدەغەکراوەکەدا بکرێت. کە هێرشەکانی ئەنفال دەستیان پێکرد ، ئیتر زۆنە قەدەغەکراوەکە کە روبەرەکەی دەیان هەزار کیلۆمەتر چوارگۆشەی خاك بوو ، هەزاران گوند و ئاوایی و سەدان هەزار کەسی سیڤیلی تێدا دەژیا. سەرلەبەر بووە یەك نیشانی عەسکەریی سوپای عێراق"[4]. زۆرترین بەشی ئەنفالکراوان کەوتۆتە ناوچەی گەرمیانەوە و زۆرتر بەر شالاوی ئەنفال کەوتن. ناوچەیەك نزیکە لەکانە نەوتەکانی ژێر دەسەلاتی رژێمی بەغدا، هەروەها جوگرافیاکەی سنوری بەناوچەی عەرەبستانەوە هەیەو ناوچەیەکی جوگرافی و سیاسی گرنگەو رژێمی بەعس دەیویست چۆلی بکات لە دانیشتوانە کوردەکەی. ئەمە جگە لە هەلوێستی رەگەزپەرستانەو دوژمنکارانەی رژێمی بەعس بەرامبەر بە کورد وەك گەلێك.

ئاماری قوربانیانی ئەنفال

لەکاتی حکومەتەکەی سلێمانی لەلایەن وەزارەتی مافی مرۆڤ و ئەنفال و ئاوارەو کوردە فەیلیەکان... بۆ ئەنجامدانی ئامارێك لەسەر ژمارەی قوربانیانی ئەنفال پارە خەرجکرا. بەلام ئەنجامی ئامارەکە نەخرایە روو بۆئەوەی بتوانرێت کاری پێبکرێت. دەبوایە وەزارەتەکەی ئێستەی شەهیدان و ئەنفال بەدواداچوونی بۆ ئەو ئامارە بکردایەو خۆی دواتر بەم ئەرکە هەستایە. چیتر چۆن بتوانرێ جینۆساید وەك چەکێکی سیاسی بۆ ئاسایشی نەتەوەیی بەکار بهێنێت کە خۆی تەنانەت لەسەر ئاستی نیشتیمانی سەرکەوتنی پێویست بەدەستنەهێنێت بۆ بەدامودەزگاکردنی تراژیدیای ئەنفال و کیمیاباران، بەواتا جینۆساید.

تەحسین شاوەیس و ئەنفال

لە گەشتێکی ڤیدیۆیدا لە 1993/10 لەلایەن وێنەگری فەرەنسی لیۆنیل دوژاردان و عەدنان کەرکوکی تۆمار کراوە ، چاوپێکەوتنی لەگەل چەند ئاوارەیەکی شاری کەرکوك و دەوروبەری ئەنجامداوە لە ئوردوگای بنەسلاوە لای هەولێر. ئەم ئاوارانە لە سالی 1988 لە دەست رژێمی بەعس و درندایەتی علی حسن مجید هەلاتبون بۆ ئەوەی ئەنفال نەکرێن و بە ناچاری پەنایان بردبوە بەر تەحسین شاوەیس کە بەلکو ئەم موستەشارە کوردە لە ئەنفال کردن رزگاریان بکات. تەحسین شاوەیس قەناعەتی بە کوردەکانی ئەو ناوچەیە کردبوو کە ڕانەکەن و بەلێنی دابونێ کە رزگاریان دەکات و یارمەتیان ئەدات

---

[4]) خەبات عبدالله ، بنەما تیۆریەکانی جوگرافیای عەسکەریی کوردستانی باشور ، 2000 ، بەشێکی تایبەت بە جینۆساید ، ل. 272 - 277 ، سلێمانی.

بەر ئەنفال کردن ناکەون. لەسەر ئەم بەڵێنە دوایی خۆیان تەسلیم بە تەحسین شاوەیس کردبوو. ئەمەش کورتەی وشەو هەست و بەسەرهاتی یەکێك لەو دایکە ئاوارانەی لە شالاوی ئەنفال رزگاری بوو:

تەحسین شاوەیس

"... ئێمە لەویَ (لە ناوچەی ژێر دەسەلاتی رژێمی بەغدا / نوسەر) مالمان تالانکرا، مەرو ولاخمان براو هیچمان نەما. ئاوا سەلتەخت رامانکرد و کەوتینە ریَ و چوین خۆمان تەسلیمی تەحسین شاوە کرد. کورەکانیشمان برد لەگەل خۆمان. لەویَ تەحسین شاوە کەوتە بەخێربێن، بەخێربێن و گشتمان کوردین و گشتمان وەك یەکین و ئەم قسانە. ئێمەی مال و مندال نایە ناو زیلێك و توندتوند لەهەر چوار لاوە بەستی کە کونێکشی تیانەبوو. ووتی هەر لێرە هەتا دەچنە ناو چەمچەمال ئێوە وەناو جەیشا ئەرۆن و سەیر مەکەن. ئێمەی نایە ناو زیل و ناردینی بەرەو ئەو دێهاتانە و کورەکانی ئێمەشی لەویَ گلدابوەوە کە (40 – 50)دەبوون. نەك هەر هی من، هی ئەو ئەترافانە گشتی. ئێمەشی لە چەمچەمال لەو ناوە بەردا بیَ نان و بیَ ئاو و بیَ جل و بەرگ. کردمانیانە ناو کونە مەغارەیەك (ئەشکەوتێك – نوسەر) وتیان قسە مەکەن... ئەگیرێن. خەلکیی جلی لە مندالی خۆی گل ئەدایەوەو کەلوپەلی ئەداینیَ و نان و ماستیان بۆ ئەهێنایین. لەدوای هەشت یان نۆ رۆژ چومە لای هاوسیَ مالەکەو وتم ئەی کوا کورەکانمان. وتی ئەی قور وەبان سەرتان کورەکانتان نەمان، فرۆشران و حکومەت بردنی. بەم جۆرە کورەکانمان رۆی و چاومان پێیان نەکەوتەوە".

بەم شێوەیە تەحسین شاوەیس فێلی لە کۆمەلێك ئاوارەی کورد کرد. تەنانەت لە ژن و مندال و پیری نەشارەزاو بێئاگا کە پەنایان هێنابوە بەر ئەم موستەشارە کوردە کە کورەکانیشی فرۆشتن بە

فاشیستەکان. تاوانی ئاوا گەورە بەرامبەر کێ ، وە بۆچی؟ پارتی دیموکراتی کوردستان چۆن ویـژدانی قبولیکرد لەم جۆرە عونسـورانە بهێنێتـە ریزەکـانی خـۆی؟ تەحسـین شـاوەیس ئێسـتە بـە پلـەی لیـوا خانەنشین کراوە. سەردانی گوندەکانی ئەم قوربانیانەم کرد. لە دورەوە کـش و مـات دیـارن ، جـوان و سەرنجراکێش و بێکیشە دێنە بەرچـاو ، بـەلام کـە دەچـیتە ناویـان جیهـانێکی تـال و پرکـوێرەوەری و مەرگەسات دەبینیت ، جیهانێك لە غەم و پەژارە.

نوسەر لەگەل ژنێکی مێرد ئەنفالکراو

(گوندی پردخەبەر)

قەلاکەی قۆرەتوو

لە گەشتێکی ترمدا لە مانگی 2001/10 لە گەرمیان بووم. ئاگادارکرام شوێنێك لەقۆرەتوو لەتەنیشت سەربازگەیەك دۆزراوەتەوە سەر بە پارێزگای خانەقین و گرنگە سەردانیی بکەم. بەجێبێك بەرەو ناوچەکە کەوتینە ڕێگا. لەوێ بینیمان شۆڤلێك زەوی هەلکەندوەو بەو هۆیەوە جلوبەرگێکی زۆری مندال و ئافرەت و گەورەو بچووك و ئێسکی مرۆڤ لەژێر خۆلی زەویەکەوە بەدەرکەوتوون. دوای کۆکردنەوەی چەند فەردەیەك لەم جلوبەرگانەو هەندێ لە ئێسکی مرۆڤەکان ، بە ئامێری ڤیدیۆ تۆمارو بەدۆکیومێنتم کردن. دواتر هاتینە گوندێکی نزیکی ئەوێ و زانیمان کێ بەکێلانی ئەم زەویە هەستاوە. ئەو کەسانە بۆ کەلار بانگ کران. پێشتر ئاگاداریی ئەوە نەبوون چی لەژێر ئەم زەویەدایە هەرچەندە دەبوایە دەسەلاتیان لێئاگادار بکردایە ، بەلام بەم هۆیەوە روخسارێکی تری راستەقینەی تراژیدیای

ئەنفال دەرکەوت. کەچی وەزیری ئەنفال ومافی مرۆڤ و ئاوارەو کوردە فەیلیەکان و...تاد. ئەو کاتەی حکومەتەکەی سلێمانی سەردانی شوێنەکەی نەکردو لەسەر ئاستی فەرمیی بەدۆکیومێنت نەکراو وێنەکان بۆ رای گشتی نەگوازرانەوە.

ئەو وێنەیەی خۆی بۆ خۆی دەدوێ

"یەکێك لە ڕزگاربوانی ئۆپەراسیۆنەکانی ئەنفال کە خەلکی گوندی (رەبات)ی سەر بە ناوچەی گەرمیانە، لە 4.4.1988 لە لایەن هێزەکانی سوپای عێراقەوە دەگیرێت. روداوەکان دەگێرێتەوەو دەلێت: "دوژمن زۆر بێبەزەییانەو بێگوێدانە گریان و هاواری ژن و مندال ، هەمومانی ڕەوانەی (قۆرەتو)ی نزیك خانەقین کرد. شەپۆلێکی زۆری تریشیان لەو دەوروبەرە هێنابووە ئەوێ. ئەو شەپۆلەی ئێمەی تێدابووین دەگەیشتە پەنجا هەزار کەس. دوو شەو بێ نان و ئاو ماینەوە. دوایی لە 6.4.1988 دا ئێمەیان گواستەوە بۆ (تۆپزاوا) ی کەرکوك. لەوێ بەم جۆرە لە یەکتری جیاکراینەوە: **یەکەم** : تەمەنی دوازدە سال تا چل و پێنج سال. **دوەم**: تەمەنی پەنجا سال و سەروتر. **سێیەم**: کچ. **چوارەم**: ژن و مندال. (.....) . یەکەم هەنگاو بێسەروشوێن کردنی مێردمندال و گەنجەکان بوو. واتا ئەو بەشەی لە دوازدە تا چل و پێنج سال دەبوو. بەچاوی خۆم بینیم دوو دوو بە دەست و چاو بەستراوی سواری پاس و ئوتومبێلی سەرگیراوکران. پاسەکان پەنجەرەکانیان بۆیە کرابوون و ناوەوەیان دیارنەبوون. لەدوای ئەوان نۆرەی ئێمە هات (....). ئەم پرۆسەیە کە لەمانگی شوبات تا سەرەتاکانی ئەیلولی 1988 درێژەی هەبوو ، دەکرێت بە تاوانێکی گەورەی جینۆساید دابنرێت کە تێیدا زیاتر لە سەد هەزار مرۆڤ لەناوبران[5]".

[5]) خەبات عبداللە ، هەمان سەرچاوە.

بەشی چوارەم

کۆمەل کوژیەکەی هەلەبجە

- ململانێی نێوان حکومەتی ئەمریکی و ئەلمانیا سەبارەت بە چەکی کیمیاوی عێراق
- هەلوێستی کاربەدەستانی ئەلمانیا
- کارگەکانی چەکی کیمیاوییان بۆ عێراق دروستکرد
- ئەلمانیاو ئاوشڤیتس
- سی و پێنج سال دوای ئاوشڤیتس
- ئەلمانیا و ئیسرائیل
- هەلوێستی ئەلمانیای رۆژهەلات و حکومەتی مۆسکۆ
- بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی لە ڤێتنام
- کۆنگرەکەی پاریس
- گەشتی پرۆفیسۆر هێندریکس سەرۆکی یەکەم وەفدەکەی UN بۆ هەلەبجە
- ئەنجامی لێکۆلینەوەی وەفدەکەی UN بەرامبەر بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی لەهەلەبجە
- ئەنجامی وەفدەکەو ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتوەکان
- نەبرینداری و نەخوێن لەسەر جەستەی کوژراوەکان دەبینران
- ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتوەکان ، پێکهاتەیەکی ناسەرکەوتوو

بەشی چوارەم

(کۆمەل کوژیەکەی هەلەبجە)

ململانێی نێوان حکومەتی ئەمریکی و ئەلمانیا سەبارەت بە چەکی کیمیاوی عێراق

حکومەتی ئەلمانیا بە لایەنی کەمەوە لە سالی 1983 وە زانیاری لە لایەن حکومەتی ئەمریکیەوە هەبوە کە حکومەتی عێراق بە یارمەتی کارگەکانی ئەلمانیای رۆژئاوا گازی ژەهراوی (چەکی کیمیاوی – ژەهری تابون) دروستدەکات. سی ئای ئەی (CIA) کاتی خۆی ، لە سەردانێکی وەزیری ئابوری ئەو سەردەمەی ئەلمانیا لە ویلایەتە یەکگرتوەکانی ئەمریکا (Bengeman) لێئاگادار کردبۆوە هەوالەکە بگەیەنێت بە حکومەتەکەی خۆی. دوای ئەوەی حکومەتی ئەلمانیا هەلوێستی نیشان نەدا ، دواتر موخابەراتی ئەمریکی ئەم زانیاریانەی گەیاندە دامودەزگاکانی راگەیاندن. لە بەهاری سالی 1984 رۆژنامەی (نیۆرك تایمز) ئەم هەوالەی بلاوکردەوە کە بە تایبەت دوو کارگەی ئەلمانی (کارل کۆلب/ پیلۆت پلانت) لە ناوچەی درای ئایش لە هەرێمی (هێسن) لە نزیك شاری فرانکفورتی ئەلمانیای رۆژئاوا بەچاو داخستنی حکومەتی ئەلمانیا لێی، لەماوەیەکی دوو سالیدا دامودەزگای موختەبەرو زانیاری و کەرەسەی پێویست بە حکومەتی عێراقی فرۆشتوەو بۆیان گواستۆتەوە بۆ عێراق و لەوێ بۆیان دامەزراندون، گوایە بۆ دروستکردنی مەوادی لەناوبردنی حەشەراتی دژ بە کشتوکال. بۆ ئەم مەبەستەش کۆمەلێك لە شارەزایانی ئەلمانی لە عێراق کاریان کردوە، و بەم هۆیەوە حکومەتی عێراقی توانیویەتی چەند گازێکی ژەهراوی دروستبکات و بیکاتە چەکێکی کوشندەی بە کۆمەل کوژی نێودەولەتیی قەدەغەکراو. لەناو ئەم گازانەدا (تابون) کە ئەلمانەکان لە سالی 1936 دۆزیانەوەو دروستیانکردو لە جەنگی یەکەمی جیهانیدا بەکاریانهێنا کە ئەنجامی کوشندەی بەکۆمەلی بەدوای خۆیدا هێنا. رۆژنامەی نیۆرك تایمز لە 30+1984/3/31 دوبارە دەربارەی باسەکە کۆلیوەتەوە. سەرچاوەی زانیاریەکانی نیۆرك تایمز دەگەرێتەوە بۆ وەزارەتی بەرگری ئەمریکا ، وەزارەتی دەرەوەو دەزگای موخابەراتیی ئەمریکی. لە رۆژی دوایدا هەوالی دروستکردنی ئەم چەکە مەترسیدارە لە رۆژنامەی (فرانکفورتەر ئەلگەماینە تسایتونگ)ی ئەلمانی بلاوکرایەوەو تێیدا باس لەوە کراوە کە لایەنی ئەمریکی پێشتر چەند جارێك بە گرنگیەوە بە رێگای سلکی دبلۆماسی ئەم زانیاریانەیان گەیاندوە بە حکومەتی ئەلمانیای فیدرال، بەلام جدیەتی مەسەلەکە لەم لایەنەوە پشتگوێ خراوە. رۆژنامەی ناسراوی ئەلمانی (تاتس ، TAZ) کە لە بەرلین دەردەچێت لە هەمان رۆژدا باسەکەی درێژە پێداوە: "پەیوەندی دەزگای موخابەراتی ئەمریکی بە ئەلمانیاوە سەبارەت بەم کێشەیە دیارە پەیوەندی بەوەوە هەیە کە بەپێی راپۆرتێکی رۆژنامەی (لۆس ئەنجلس تایمس) حکومەتی ئەمریکی بیەوێ فرۆشتن و ناردنی کەرەسەی کیمیاوی بۆ عێراق و ئێران قەدەغە بکات کە بۆ دروستکردنی گازی

(زێنف) و چه‌كی تری كیمیاوی ده‌توانرێ به‌كار بهێنرێ. ئه‌و كارگانه بۆ ئه‌و مه‌واده كیمیاویانه‌ی كه ئێسته بێكێشه‌و گیروگرفت ده‌توانرێت بنێردرێنه ده‌ره‌وه داوای مۆله‌ت بكرێ و ڕێگا به ناردنه ده‌ره‌وه‌یان نه‌درێ". به‌لام ناوی جۆری مه‌واده‌كان نه‌هێنرابوون. به پێی شاره‌زایان پێنج ، یان شه‌ش مادده‌ن كه ئاسایی مه‌ترسیدار نین ، به‌لام له په‌یوه‌ندی و تێكه‌لاو كردنیان و به‌كار هێنانی هاوكێشه‌ی خۆی ده‌بنه چه‌كێكی مه‌ترسیداری كیمیاوی كوژه‌ر.

هه‌له‌بجه / گۆڕی قوربانیانی كیمیاباران

گۆڤاری شپیگلی ئه‌لمانی (SPIEGEL) له 1984/8/6 ده‌نوسێت: "یه‌كه‌مجار موخابه‌راتی ئه‌مریكی ئه‌م زانیاریانه‌ی له مانگی سێ دا گه‌یانده ڕای گشتی. ئیتر له‌م كاته‌وه ئه‌مریكیه‌كان و ئیسرائیلیه‌كان پاله‌په‌ستۆی خۆیان له‌سه‌ر حكومه‌تی ئه‌لمانی زیادكرد ڕێگا به فرۆشتن و ناردنی ئه‌و مه‌وادو ده‌زگایانه نه‌دات بۆ عێراق كه به‌فه‌رمی گوایه بۆ دروستكردنی مه‌وادی پارێزگاری كردن له ڕووه‌ك دروستده‌كرێ. موخابه‌راتی ئیسرائیلی (موساد) به پالپشتی وێنه‌ی سه‌ته‌لایت و هه‌روه‌ها زانیاریه‌كانی حكومه‌تی ئیسرائیل خۆی به ته‌واوی ته‌ئكیدیان له‌سه‌ر ئه‌وه كرد كه عێراق به یارمه‌تی ئه‌م مه‌وادانه چه‌كی كیمیاوی دروستده‌كات. له مانگی 5 /84 موخابه‌راتی (CIA) هاتنه وه‌زاره‌تی ئابوری ئه‌لمانیا له شاری (بۆن / دویسدۆرف) بۆ ئه‌وه‌ی گومانه‌كه‌یان له‌سه‌ر ڕۆشنایی عه‌رزێكی (وێنه‌وده‌نگ) به پراكتیك بخه‌نه به‌رده‌م. ئه‌مریكیه‌كان ئه‌و زانیاریه‌یان خسته‌ڕوو كه كارگه‌ی گازی ژه‌هراوی دروستده‌كرێت له عێراق له سامه‌را شه‌ش قات قول بۆ ژێر زه‌وی. كه‌چی ئه‌م به‌لگه‌و زانیاریانه‌ش له زۆر له خاله‌كاندا بۆ

ئەلمانەكان بەهەند وەرنەگیراو ئەم گوناهبـار كردنانـەیان رەتكـردەوە. دوای هـەوڵ و رونكردنەوەیـەكی تری زۆری زانستانە وەزیری ئابوری ئەلمانیا سكرتێرێكی دەوڵەتی راسپارد ئاگادریی ئەو كارگانە بكـات بەڵكو بە ئارەزومەندانەی خۆیـان دەسـت لـەم فرۆشـتن و نـاردنی بازرگانیـە هـەڵبگرن بـۆ عێـراق بـەڵام سەركەوتو نەبوون لە داواكاریەكەیاندا".

وەزارەتی بەرگری و وەزارەتی دەرەوەو موخابەراتی ئەمریكی لەم بـەروارەدا قەناعـەتیان وابـوو عێـراق لە چەند هەفتەیەكدا دەچێتە بارودۆخێكی ئاوها كە بتوانێت بە گازی ژەهـراوی ، یـان باشـتر بلـێین بـە چەكی كیمیاوی هێرش بكاتە سەر سوپای ئێرانـی. ئێرانیـەكان لـەو دواییـەدا ماسـكی دژ بـە هەڵمـژینی گازی ژەهراویان لە شەرەكەدا بەكار دەهێنا ، بەڵام هێزی پێشمەرگەی كوردسـتان و خـەڵكی مـەدەنیی كورد بە هۆی بێتوانایی و بێدەرامەتی و بێكیانیی تەسلیم بە واقعی كوشتن و خنكاندن ببۆوە بەرامبـەر بە چەكی كیمیاوی حكومەتی عێراق. لە 1984 – 1986 حكومـەتی عێـراق لـە جـەنگی دژ بـە ئێـران 133 جار چەكی كیمیاوی دژ بە ئێرانیەكان بەكارهێناوە كە بوە هۆی بەڵایەنی كەمەوە كوشتنی (50) هـەزار سەرباز. لە پرسیارو وەڵامدا حكومەتی عێراقی وتبوی كە ئەمان ئەم مەوادی كیمیاویانەیان بۆ قركردنی مێش و مەگەز كریوە. لە سالی 82/1981 بـە پێـی زانیـاری موخابـەراتی ئـەمریكی، عێـراق (10 ملیـۆن) ماركی ئەڵمانی لە كارگەو دامودەزگادا خەرجكردوە گوایە بۆ مەبەسـتی لـەناوبردنی مـێش و مەگـەز لـە كاتی بەرگرتن و بەرهەمی خورما. بالیۆزی ئەو كاتەی عێراق عبدالرزاق الهاشمی هـەمان قسـەی دوبـارە دەكردەوە. بروانەبوون بە قسەكانی حكومەتی عێراق لەوەشدابوو كە هەر حكومەتەكە خۆی بەپـەرۆش نـەبوە بـۆ مەسـەلەی كشـتوكاڵ و دوارۆژی جوتیـاری عێراقـی، كـە خـۆی بـەهۆی جـەنگی ئێـران و ئۆپۆزیسیۆنی شـێعە بـە سـەدان هـەزار دارخورمـای لـە خـواروی عێـراق بریـەوە. هـەروەها بـە نەخشـە هۆرەكانی وشك كرد و ئابوری كوردستانی هەڵتەكاندو بە هەزاران گوند، و ژینگەی كوردستان وێرانكـراو زەهـر دەكرانــە نــاو كانیاوەكانــەوەو ســەریان بــە چــیمەنتۆ دادەپۆشــران و دارودرەخــتی وڵاتەكــە دەبڕدرایەوەو مەوادی كیمیاوییان پێدا دەكرا.

هەلوێستی کاربەدەستانی ئەلمانیای رۆژئاوا

دوای هێنان و بردنێکی زۆر بابەتەکە لە 1984/4/12 خرایە بەردەم پەرلەمانی ئەلمانیا (بوندس تاگ). ئەندامی پەرلەمانی سەر بە پارتی سۆشیال دیموکرات (گێنسل) کە ئەو کاتە لەئۆپۆزیسیۆندا بوون و خۆی شارەزاو لێپرسراوی ئەم بوارەیە. سەبارەت بە کێشەکە کۆمەلە پرسیارێکی ئاراستەی (د.مێرتس) وەزیری دەولەی پارتی دەسەلاتداری ئەو کاتە کرد (پارتی یەکێتی مەسیحیە دیموکراتەکان (CDU) کە بە ناوی حکومەتەکەیەوە هەلوێستی دەربری. لەبەر دورودرێژیی وتووێژەکە تەنیا بەشێکی کورتیم تێدا هەلبژارد. لێرەدا: پرسیاری (گێنسل بۆ د.مێرتس) : "ئایا بە کاردانەوەیەکی گونجاوی نازانیت کە لەبەر بەرژەوەندی و ئابرۆی ئەلمانیا لەبەردەم ڕای گشتیدا ، هەروەها لە پێناو قەدەغەکردنی بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی ، کە لێرەدا حکومەتی ئەلمانی مۆلەتی مانەوە لە کارگە بیانیەکانی دروستکەرانی فرۆکەی سەربازیی بۆ عێراق لە ئەلمانیاو فرۆکەچیە عێراقیەکان کە ماوەیەکە بۆ فێربوونی پیشەکەیان لە کارگەیەکی گەورەی ئەلمانیان بسەنێتەوە هەتا کاتی دلنیابوون لەوەی کە عێراق دوبارە پەنا نەباتە بەر بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی نێودەولەتی قەدەغەکراو".

کۆمەل کوژیەکەی هەلەبجە لە لایەن رژێمی بەعس

وەلامی د. مێرتس : "بەرێز گێنسل ئەمەی تۆ دەیلێیت واتای سزادان دەبەخشێت. من ئەم شتە بە باش و گونجاو نازانم". بە پێی قسەی وەزیری دەولەت ئەم کارگانە لە ناوەراستی هەفتاکانەوە لەم جۆرە کەرەسەو مەوادانە بە عێراق دەفرۆشن. کێشەکە دیارە دەبێت بەم جۆرە بوبێت: دوای ئەوەی حکومەتی ئەمریکی بە رێگای دبلۆماسی هیچیان چنگ نەکەوت بەرامبەر بە ئەلمانیاو کارگە کیمیاویەکانی عێراقیان ئەوەندە بە مەترسیدار لە قەلەمدا کە دواتر پەیوەندیان بە هاوپەیمانەکانیانەوە کرد بۆ دروستکردنی فشار بەهەمان ئاراستەی ئەمریکیدا. ئەلمانیا کتوپر کەوتە کردار نیشاندان هەرچەندە هەمیشەو دوبارە دەیووت ئەو مادانەی ئەم کارگانە دەینێرن بۆ عێراق وەك (کارل کۆلب/ پیلۆت پلانت) هیچی بۆ دروستکردنی چەکی کیمیاوی ناگونجێن و بۆ مەبەستی شتی روەکین. کەچی لە 1984/5/15 لە یاساکانی دەرەوەی ئابوری ئەلمانیا لەبواری عێراقدا ناردنی پێنج مەوادی کیمیاوی لەو جۆرانەی قەدەغەکرد کە بۆ دروستکردنی چەکی کیمیاوی بەکاردێن. هۆلەندەو ئەمریکا فرۆشتن و ناردنی 8-11 مەوادی لەم جۆرەیان بۆ عێراق قەدەغە کرد. دواتر لە 1984/8/6 حکومەتی ئەلمانی مۆلەتی ناردنە دەرەوەی چەند دەزگایەکی کیمیاوی تری قەدەغەکرد. بەلام دواتر دەرکەوت کارگەکانی ئەلمانیا ئەم جۆرە کەرەسەو مەوادانەیان بە رێگای ناردنی بۆ دەولەتێکی ترو بە ناوی فرۆشتنی بە شوێنێتر لەوێوە نێردراون بۆ عێراق هەروەك ئەوەی کە بۆ لیبیایان ناردبوو کە ئەمیش بوە کێشەیەکی گەورەی نێوان ئەلمانیاو ئەمریکا. ئەوەبوو حکومەتی ئەمریکی بۆردومانی ئاسمانیی ئەو شوێنانەی کرد لە لیبیا کە ئەم دەزگا نهێنیانەی تێدا دروستدەکران بۆ بەرهەمهێنانی چەکی کیمیاوی. بە رێگای چاودێری سەتەلایت حکومەتی ئەمریکی نهێنیەکانی لیبیاو عێراقیشی بەباشی دەزانی و لە نزیکەوە چاودێریی دەکردن.

دواتـر ئـەو ئۆپۆزیسـیۆنەی (سۆشـیال دیموکراتـەکانی) دوێنێـی ئـەلمانیا لـە حیـزب و لـە بەشـەکانی ڕاگەیاندنی ئەلمانیای سەر ، یان نزیك بە خۆیان کە بە توندی و ڕەخنەگرانەوە کە تەنها وەك ڕاگەیاندن باسیان لێوە دەکرد دژ بە حیزبی دەسەلات ، دواتر کە خۆیان دەسەلاتیان گرتەدەست هـەتا ئـەمرۆ بـە هـیچ شـێوەیەك بـاس لـەم مەسـەلەیە ناکـەن و دۆسـیەکان داخـراوون ، هـەروەك ئـەوەی هـەتا لـە ئۆپۆزیسـیۆندا بـوون پێویسـتییان بـەو سیاسـەتە هـەبوبێت بـۆ بەرژەوەندیـەکی سیاسـی و حیزبـی و مەبەسـتی هەلبـژاردن. لـە کـاتی داگیرکردنـی کوێـت لـە لایـەن دەولـەتی بەعسـەوە عێـراق کۆمـەلێك کارمەندانی دەولەتە بیانیەکانی لە عێراق وەك ڕەهینە دەستبەسەر کرد. لە نێویاندا کۆمـەلێك ئـەلمان. دواتر سەرۆکی پارتی سیۆشیال دیموکراتەکانی ئـەلمانیاو سـەرۆك وەزیرانـی ئـەو کاتـە ڤیلـی برانـد بـە فرۆکەیەکی تایبەت ڕۆیشتە بەغداو دوای وتووێژ کردن لەگەل سەدام حسێن هەموو ڕەهینـەکانی لەگـەل خۆیدا هێنایەوە ئەلمانیاو پرۆپاگەندەیەکی سیاسی زۆری پێوەکرا بۆ حیزبەکەیان. دیارە ئەم ڕێکەوتنە پـێش سـەفەرەکەی ڤیلـی برانـد ڕێکخـراوە. کۆمەلـەی ڕێکخـراوی گـەلانی هەرەشـە لێکراوەکـان (Gesellschaft für bedrohte Völker) کە بارەگای سـەرەکی لـە ئەلمانیایـە ئـەوەی ئاشـکراکرد کـە تـا دواکاتی هێنانەوەی ئەو ئەلمانە پسپۆرانە بۆ ئەلمانیا لە دامودەزگاکانی دروستکردنی چـەکی کیمیـاوی بۆ ڕژێمی بەعس لە عێراق کاریـانکردوە. بەلگەیـەك زیـاتر کـە مـرۆڤ بـروای بـە سیاسـەتی نێودەولـەتی نەمێنێت بەرۆژئاواشەوە. ئەوە هەر دەولەتەکانی جیهان بوون لە یەك کاتدا لـە جـەنگی عێـراق / ئێـران چەکیان بە هەردوولایان دەفرۆشت.

کارگەکانی چەکی کیمیاوییان بۆ عێراق دروستکرد

ناوی 82 کارگە ئاشکرایە بەشداری فرۆشـتن و نـاردنی کەرەسـەو پێـدانی زانیـاری بـوون بـە عێـراق بـۆ دروستکردنی دەزگاکانی چەکی کیمیاوی. ناو وە ناونیشانی هەموو ئەو کارگانە ، ئەو بانقانەی خەرجی ئەم پرۆژانەیان کردوە بۆ عێراق دیارن و ناسراون ، کەچی هەموو لایەك بێدەنگە لێی بە دەسـەلاتدارانی کوردیشـەوە. لێـرەدا نـەبوونی هەلوێسـتی نەتـەوەیی و خـەمخۆریی دەسـەلاتی کـوردی بـۆ تراژیدیاکـە دەبینرێت. کێشـە سـەرەکیەکە تـەنها لـە بـوونی دیکتاتۆرەکانـدا نیـە بـەلکو لـەو حکومـەت و کارگـەی چەکانەشدایە کە چەك بەرهەم دەهێنن و لەبەر چاوچنۆکی پارەو بازرگـانیی بـە هـەموو مـرۆڤ کـوژێکی ئەم سەر زەویە ژەهرو چەك ئەفرۆشن. هەر لایـەنێك چـەك بداتـە مـرۆڤ کوژێـك بـۆ ئـەوەی کردارەکـەی پێئەنجام بدات بە پێی یاسای سزا وەك هاوشەریك دەبینرێ. لە یاساکانی ئـابوری جیهـان و سیاسـەتی نێودەولەتیـدا بـە دەگمـەن لێپرسـینەوە دەکـرێ لەگـەل ئەوانـەی بەشـدارن لـە جینۆسـاید کردنـدا. دیاردەیەك جێی قبول کـردن نیـە.

کوشتنی بەکۆمەلی خەلکی سڤیل بەگازی ژەهراوی / هەلەبجە

ئەلمانیا و ئاوشڤیتس

یەکێك لەو شێوەی بە کۆمەل کوشتنانەی رژێمی هیتلەر بەرامبەر بە یەهودیەکان رەفتاری پێوە دەکرد بریتی بوو لە کوشتن بە گازی ژەهراوی (چەکی کیمیاوی). یەکێك لەو شوێنانەی ئەم قرکردنەی تێداکرا بریتی بوو لە ئاوشڤیتس. ئاوشڤیتس ئەو ناوچەیە بوو کە نازیەکانی ئەلمانیا بە سەدان هەزارو بگرە ملیۆن هاولاتی یەهودییان تێیدا لەناوبرد بێگوێدانە ژن و پیاو و مندال و پیرو پەککەوتە. قوربانیەکان دەبوایە پێشتر جل و بەرگەکانیان دابکەنن و پێیان دەوتن بۆ حەمام کردنیان دەبەن. لەکوونی سەربانەوە گازە ژەهراویەکەیان بۆ دەرژاندنە خوارەوە بۆ ناو هۆلی حەمامەکە. یەکێك لە بیرکردنەوەی نازیەکان بۆ ئەم شێوە کوشتنە ئەوەبوو بتوانن بە نرخێکی هەرزان زۆرترین ژمارەیان لێبکوژن. ئاخۆ هۆی ئەوە لە چیدا بێت مرۆڤ بتوانێت ئەوەندە درندە بێت؟

سی و پێنج سال دوای ئاوشڤیتس

35 سال دوای ئاوشڤیتس کارگەکانی ئەلمانیا بە زانین و چاوداخستنی حکومەتی ئەلمانیا ئەوەی بۆ حکومەتی عێراق دروستکرد کە ئەنجامەکەیمان نەك هەر لە جەنگی یەکەم و دوەمی جیهانیدا بەلکو لە هەلەبجەو ناوچەکانی تری کوردستان و لە جەنگی عێراق / ئێرانیشدا بینی. هەرچەندە بە تەنیا ئەلمانیا

نەبوە کە کەرەسەی پێویستی بە حکومەتی عێراقی فرۆشتبێت بۆ ئەم مەبەستە، بەلام ئەلمانیا رۆلی سەرەکی و گرنگی بینیوە تێیدا. لەبەر ئەوەی کە ئەم ولاتە لێپرسینەوەیەکی گەورەی لە مێژوی خۆیدا هاتۆتەسەر دەبوایە بە هیچ شێوەیەك بیری لەوە نەکردایەتەوە ڕێگا بدات بە فرۆشتنی ئەم جۆرە مەوادانەی کە دەکرێنە چەکی کوشندەی کۆمەل کوژ. ئەلمانیا سێیەم دەولەتە لە جیهاندا لە فرۆشتنی چەك. بەواتا ئەوە بەتەنیا ڕژێمی بەعس نەبوو کوردی کۆمەل کوژ کرد بەلکو هەمو ئەوانەشن کە هەر یەکەو بەشێوەیەك بەشێکی بەرپرسیارێتیەکەی روبەروو بۆتەوە. سەبارەت بە ئەلمانیا ، ئەم دەولەتە چیتر ناتوانێت کوژراوەکانمان زیندو بکاتەوە بەلام بەلایەنی کەمەوە دەکرێ :

1) قەرەبووی پاشماوەی بریندارەکان بە چەکی کیمیاوی بکاتەوە کە توشی زیانی مادی و گیانی و رۆحی بوون، هەروەها بەشداربن لە ئاوەدانکردنەوەی شارو ناوچەکانیان و پاککردنەوەی ژینگەی ناوچەکە لە شوێنەواری چەکی کیمیاوی.

2) جارێکی تر ئەم جۆرە چەکانە بە عێراق و بە هیچ لایەنێکی تر نەفرۆشن. یاسای دەولەتەکەیان توندبکەن کە ڕێگربن لە دوبارە بوونەوەی ئەم تراژیدیایانەو مرۆڤ دەبێت لە سەرمایەو پارە بەنرختر بێت. ئایا ولاتێکی تر ئەوەی بەرامبەر بە نەتەوەی ئەلمان بکردایە کاردانەوەیان چی دەبوو؟

3) کارگە لیپرسراوەکان بدرێنە دادگا. کەم نین ژمارەی ئەو سیاسەتمەدار و دەسەلاتدارە حیزبی و حکومیە ئەلمانانەی لەسەرەتاوە ئاگاداری دیاردەکە بوون و لەبەر بەرژەوەندی ئابوری و سیاسی چاویان داخستوە لە فرۆشتن و ناردن و دروستکردنی ئەم دەزگاو چەکە بۆ عێراق. بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی و بایۆلۆجی کێشەیەکی نێودەولەتیە، نەك بەتەنها هی نێوخۆی ئەو دەولەتە بێت. تەجروبە کردنی ئەم چەکە بەسەر مرۆڤدا یەکێك بووە لە ئامانجەکانی دەولەتی بەعس و لایەنی دیکەی دەرەوەش.

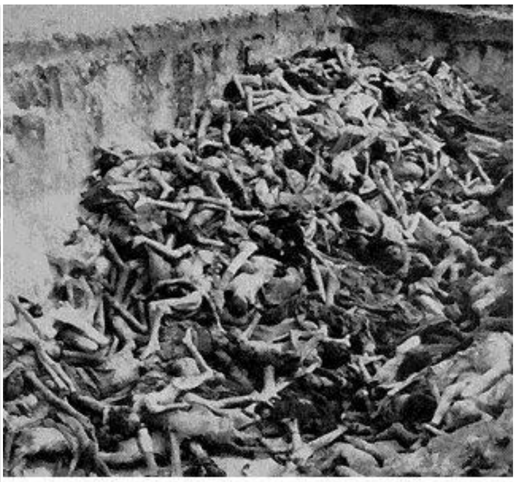

Corpses in mass grave at Auschwitz

ئەو وێنانە بریتین لە جینۆسایدکردنی یەهودیەکان لە لایەن ڕژێمی نازیەوە (کۆکردنەوەی پێڵاو و جلو بەرگەکانیان پێش کوشتنی بەکۆمەل ، سوتاندنیان لە کوورەی ئاگردا ، شاخێك لە جەستەی کوژراوەکان بە گازی ژەهراوی و بە عەرەبانە فرێدانیان بۆ نێو چاڵ وەك ئاژەل...).

ئەلمانیا و ئیسرائیل

ئەلمانەکان لەبەردەم حکومەتی ئیسرائیلدا خۆیان زۆر بە شەرمەزار و قەرزبار نیشان ئەدەن کە دەشبێت وابێت ، بەوەی کە بەرامبەر بەو گەلە کراوە. فرۆشتنی چەکی کیمیاوی لە لایەن ئەلمانیاوە بە عێراق کە پێش داگیرکردنەکەی کوێت هەرەشەی لە ئیسرائیل پێدەکرد کە نیوەی ولاتەکە بە چەکی کیمیاوی دەسوتێنێ شوێنەواری خۆی لە سیاسەت و لە مێژودا بۆ زۆر لایەن بەرامبەر بە ئەلمان جێدێلێت. هۆکەیشی ئەوەیە چونکە ئیسرائیل حکومەتە، خاوەن کیان و قەوارەو دەسەلات و لۆبیە. خاوەن جالیەیە لە دونیادا ، لە ئەوروپاو لە ئەمریکادا ، هەروەها لەسەر ئاستی دبلۆماسیدا. لەبەر ئەوەی کورد خاوەن ئەم دەسەلات و دەزگایە نیەو بێ کیان و بێ دەولەت و بێ پارێزەرەو خۆشی کەمتەرخەمە هەتا ئەمرۆکە نەك قەرەبوو نەکراوە بەلکو داوای لێبوردنیشی لێنەکراوە. بەلام ئیسرائیل لەقەرەبووی بە گاز کوژراوەکانیان بە کوشتنی بە کۆمەلی یەهودیەکان جگە لە دەستکەوتی سیاسی بە ملیارد مارکیان داواکردوەو سەندوە. کاربەدەستانی حکومی و حیزبیی گەورەی ئەلمانیا دەچنە ئیسرائیل و لەوی کلاوە بچوکە یەهودیەکەیان دەکەنە سەرو بەرەو شوێنی یاد کردنەوەکانیان دەبەن و لەبەر دەمیاندا دەیانچەمێننەوە. ئەمەیە هێشتا واقعی دنیای ئەمرۆکە. بەتەنیا بوونی دەولەتێکی کوردی بەس نیە ئەگەر دەسەلاتەکەی وەك یەهودەکان نەتەوەیی رەفتار نەکات.

British 55th Division gas casualties 10 April 1918

(کۆمەلێك سەربازی بەریتانی لەجەنگی یەکەمی جیهانیدا بەچەکی کیمیاوی ئەلمانیا زامداربوون)

هەڵوێستی ئەڵمانیای ڕۆژهەلات و حکومەتی مۆسکۆ

سەبارەت بە هەڵوێستی ئەڵمانیای ڕۆژهەلاتی ئەو سەردەمەی سەر بە (بلۆکی ئیشتراکی) لە ڕۆژنامەی (NEUES DEUTSCHLAND) بەواتا "ئەڵمانیای نوێ" ڕۆژنامەی فەرمی ئەو دەوڵەتە بوو لە بەرواری 1988/3/18 بابەتێکی نوسیبوو لەژێر ناونیشانی: "سیاسەتمەدار د.منچر ابراهیم الشاوی لە کۆماری عێراقەوە لە ئەنجومەنی وەزیرانی کۆماری ئەڵمانیای دیموکراتی لەلایەن ڤیلی شتۆفس پێشوازی لێکرا". لەیەکێك لە ئەستونەکانیدا ڕۆژنامەکە دەنوسێت: "هەردوو لایەن جەختیان لەسەر ئەوە کردوە کە هێشتنەوەو پارێزگاری کردنی ئاشتی جیهانی، هەروەها هەموو هیمەتێك بۆ کەمکردنەوەو نەهێشتنی چەك و پێشبرکێی چەك لەسەر ڕووی زەوی واتایەکی گرنگی ژیانیی هەیە بۆ دوا ڕۆژی سەرجەم مرۆڤایەتی...". دوبارە ئاماژە بۆ بەرواری پێشوازیەکەی سیاسەتمەداری عێراقی ئەدەم لەلایەن ئەڵمانیای ڕۆژهەلاتەوە کە دەگەڕێتەوە بۆ دوو ڕۆژ دوای بەکارهێنانی چەکی کیمیاویی لە هەڵەبجە لە لایەن دەوڵەتی عێراقەوە نەك بە یەك وشە باس لە تراژیدیاکەی هەڵەبجە نەکراوە ، بەڵکو لەو بەروارە ئەو پێشوازیەشیان لێکردوە. هەر لە نزیکەی هەمان بەرواریش هاوڕێ کوردەکانی کوردستان / عێراق لە گۆرەپانی سوری مۆسکۆ نارەزاییەکی ئاشتیخوازانەیان دژ بە بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی لە هەڵەبجە ئەنجامدابوو. حکومەتی مۆسکۆ بەشێکی ئەو کوردانەی لە یەکێتی سۆڤیەت دەرکردو بەشێکی تری لە مۆسکۆ دورخستەوە. ئەمەش ئەو جیهانەیە کە کوردی بەدبەختی تێدا دەژی.

بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی لە ڤێتنام

حکومەتی ئەمریکی لەجەنگی ڤێتنام و کەمبۆدجا چەند جۆرە مەوادێکی گوایە دژ بـە حەشـەراتی ڕوەك وەك ئەوەی عێراقی بەکارهێنا. ئەنجامەکانی بـۆ ئـەم دوو وڵاتـە لـە ڕاپـۆرتێکی زانسـتیی ئـەمریکی لـە

سالی 1974 خرایە بەردەم و لە راپۆرتەکەدا هاتوە: "بۆ دەیان و بگرە زیاتر لە سەد سـال دەخایـەنێت هەتا شوێنەوارو ئەنجامی خراپی ئەم مەوادە کیمیاویانە نامێنن. ئەنجامی خراپی ئەم مەوادانە بـۆ سـەر مرۆڤ و لەدایك بوونی مندالی سەقەت نەك هـەر بـە تـەنیا لـە ڤێتنـام بـەلکو لـە ئـەمریکاش لـە منـدالانی سەربازێکی زۆر دەرکەوتن کە لەبەکار هێنانی ئەم مەوادە کیمیاویانـە لـەو ولاتانـە وەك ڤێتنـام تێکـەل بـوون پێـی. دوای ماوەیـەکی درێـژ ئەنجامەکـەی بـەهۆی چـەند دەرکەوتەیـەکی چـاوەروان نـەکراو دەردەکـەوێ. جـەنگی ڤێتنـام دورودرێـژترین و گـرانترین جـەنگ بـوو لـە مێـژوی یـەکێتی ویلایەتـە یەکگرتوەکانی ئەمریکا. بۆ یەکەمجار لە مێژوی جەنگدا بە هـۆی ئـەمریکاوە رێژەیـەکی زۆر لـە مـادەی (هێربیتسید) چەکێکی کیمیاوی دژ بە روەك بەکارهێنرا. ئەنجامەکانی بریتین لە وێرانکردنێکـی مـەودای دوور لە زەوی کشتوکالی و ناوچەی سەوزایی. لە 90٪ ی بەرنامەی وێرانکردنەکە بە ئامانجی وشککردن و وێرانکردنی دارستانەکانی ڤێتنام بوو. ئامانجەکەی تـری بـۆ وێرانکردنـی بەروبومـە کشـتوکالیەکانیان بـوو. کۆچـی دانیشـتوان لـە ناوچـە کشـتوکالیەکانەوە بـۆ شـارەکانی ژێـر کـۆنترۆلکراوی ئەمریکیـەکان دەگەرێتــەوە بـۆ ئـەنجامی هێرشـی مـادەی (هێربیتسـیت). لەوانەشـە ئەمریکیـەکان ئـەم دیاردەیـەیان مەبەست بوبێت[6]". شتێکی نهێنی نیە کە رژێمی عێراقیش لە کوردستان / عێـراق هـەمان سـتراتیجیەتی پـەیرەو دەکـرد. بـەلام بـەهۆی سـەرقالی رژێمـی بـەعس خـۆی بـە کێشـەکانیەوەو بـە هـۆی راپـەرینی کوردەوەو هاتنەپێشی بارودۆخێکی نوێ حکومەتی بەعس چیتر نەیتوانی درێژە بـەو سـتراتیژەی بـدات لە کوردستان.

سوتانی مندالانی گوندێکی ڤێتنام بەچەکی نێودەولەتی قەدەغەکراو لەلایەن حکومەتی ئەمریکا لەجەنگی ڤێتنامدا

[6]) WERNER DOSCH + PETER HERRLICH لە کتێبی (نەهێشتنی چەکی ژەهراوی) ، شارەزا پزیشکیەکان ئاماژەی جدی ئەدەن بە مەترسی چەکی کیمیاوی و بایۆلۆجی ، فرانکفورت/ ئەلمانیا ، چاپخانەی (FISCHER) ، 1985.

لە نێوان 1961 – 1971 ویلایەتە یەکگرتوەکانی ئەمریکا بە تایبەت لە خواروی ڤێتنام ، (91) تەن هێربیتسیتی بەکارهێناوە کە بریتین لە چەند مەوادێکی کیمیاوی جۆراوجۆر. هەندێکیان وەك (RGNTE ORANGE) کە زەهری (SEVESO DIOXIN-TCDD)ە، تەنیا روەك وێران ناکات بەلکو مرۆڤ و ئاژەلیش. لە دارستانەکانەوە ئەم (دیۆکسین)ە چۆتە ناو چەم و روبارە نزیکەکانەوە کە کاری لە پێکهاتەی کیمیاوی ماسی و چەند گیانلەبەرێکی تری ئاویی کردوە کە دیارە لە خواردنیاندا دەتوانێت ئەنجام و شوێنەواری خراپی خۆی لە مرۆڤدا بە مەودای دوور جێبهێلێت. شوێنەواری ئەم هێرشی چەکی کیمیاویە هەتا ئەمرۆکە هێشتا دیارە. هەتا گەرانەوەی بۆ بارودۆخە ئاساییەکەی خۆی ئەو ناوچانەی لە 1 – 3 جار ئەم مەوادانەی پێدا کراوە بە تەقدیر 80 – 100 سالی دەوێت. لەو دارستانانەی ڤێتنام کە ئەم چەکە کیمیاویانەی تێدا بەکار نەهێنراوە 145 – 170 جۆر لە بالندەی تێدا دەژی. بەلام لە ناوچە وێران و بەر ژەهر کەوتوەکان تەنیا 24 جۆر بالندەی تێدا دەژی. جگە لەوە لە دایکبوونی مندالی سەقەت. جۆری گەشەکردنی نائاسایی مندال لە سکی دایکیداو نەخۆشی شێرپەنجە لە مرۆڤدا ئەنجامی بەکارهێنانی ئەم چەك و مەوادانە بووە لە ڤێتنام. سەردانی ئەو ژن و پیاوە ئەمریکیە تۆکسیکۆلۆجەی لەم کاتە ناوەکانیانم لەیاد نیە چوونە هەلەبجەو دوای زیارت لە دە سال لەبەکارهێنانی چەکی کیمیاوی هەمان دیاردەیان لە رووی پزیشکیەوە سەلماند. ئەوە دۆکیومێنتێکی گرنگە بۆ راستی بابەتەکە. لە ڤێتنام بۆ ئەم مەبەستە ئینستیتوی تایبەت هەیە. هەتا ئەمرۆکەش هۆی لەبارچوونی مندال دەگەرێتەوە بۆ ئەنجامی ئەم مادەو چەکە مەترسیدارە[7]. هەندێ لەم مندالانەیان لەناو شوشەی تایبەت داناوە لە ئینستیتوتە پزیشکی و مۆزەخانە تایبەتەکان و بەدۆکیومێنت کراوون بۆ ڕای گشتی.

کۆنگرەکەی پاریس

لە 7–1989/1/11 بەواتا دوای کارەساتەکەی هەلەبجە کۆنفرانسێك سەبارەت بەچەکی کیمیاوی لە پاریس ئەنجامدرا کە چەند بریارێکیشی دەرکرد ، بەلام هیچ کوردێکی عێراق رێگا نەدرا وەك چاودێریش بەشداری تێدا بکات. بەیەك وشەش باس لە بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی نەکرا لە کوردستان / عێراق. رێکخراوی نەتەوە یەکگرتوەکانیش کاتی خۆی حکومەتی عێراقی مەحکوم نەکرد بەرامبەر بە بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی نێودەولەتیی قەدەغەکراو لە هەلەبجە.

[7]) هەمان سەرچاوەی سەرەوە.

گەشتی پرۆفیسۆر هێندریكس سەرۆكی یەكەم وەفدەكەی UN بۆ هەلەبجە

لە چوارچێوەی بەشداربوونم لە كۆنفرەنسێكی نێودەولەتی لە ئەلمانیا / هەرێمی برێمن ، لەژێر ناونیشانی "ماف مرۆڤ لە كوردستان" وتووێژێكی ڤیدیۆم لەگەل تۆكسیكۆلۆجی بەلجیكی بەشداربووی كۆنفرەنسەكە پرۆفیسۆر ئاوبین هێندریكس ئەنجامدا سەبارەت بە گەشتەكەی بۆ هەلەبجە. لەدوای كارەساتەكەی هەلەبجە ڕێكخراوی نەتەوە یەكگرتوەكان یەكەم وەفدی خۆی بەسەرۆكایەتی پرۆفیسۆر (Aubin Heyndricks) ناردە كوردستان / عێراق بۆ لێكۆلینەوە لەكارەساتەكەی هەلەبجەو دەوروبەر. لە رۆژی دوو شەمە ڕێكەوتی 1988/4/11 وەفدێكی شارەزا لەبواری پزیشكی و تۆكسیكۆلۆجیدا بەرێگای كرماشانەوە رۆیشتنە هەلەبجە لەژێر سەرۆكایەتی پرۆفیسۆر هێندریكس ، سەرۆكی بەشی تۆكسیكۆلۆجیی لە زانكۆی گێنتی / بەلجیكا. گەشتی لێكۆلینەوەكەی ناوبراو لە 10-1988/4/14 ی خایاند. پرۆفیسۆر هێندریكس بەم شێوەیە دەربارەی گەشتەكەی دوا بۆم و دواتر بە نوسین بە زمانی ئینگلیزی بلاوكرایەوە:

بەهەلیكۆپتەرێك لە ئێرانەوە براینە هەلەبجەو لە رۆژی 1988/4/2 لەكاتژمێری 30 :10 گەیشتینە ئەوێ (هەلەبجە) بۆ ئەنجامدانی لێكۆلینەوەكەمان. لەگەل خۆماندا ئامرازی پێویستمان بردبوو وەك جل و بەرگی تایبەت و ماسكی گازو شتی تری پێویست بۆ كۆكردنەوەی هەندێ لە كەرەسە ژەهراویەكان بۆ بردنەوەیان لەگەل خۆماندا بۆ بەلجیكا. لەسەرەتادا هاتینە ناو شارێكی تەواو بەجێهێلراو و مردو كە بەهیچ شێوەیەك ژیانی تێدا نەمابوو. چەند سەربازێك (مەبەستی سەربازی ئێرانیە — نوسەر) و 10 پیاوی كوردی لێبوو لەشاخەكانەوە هاتبونە خوارێ. لۆریەكی ئێرانی لەسەر شەقامەكە وەستابوو كە لەلایەن كوردەكانی دەوروبەرەوە بەكرێ گیرابوو ، پركرابوو لە مۆبیلیات و كەرەسەی مال كە بیانباتە ناو ئێران. پێشەكی لەژێر كەرەسەی خانوە روخاوەكاندا كۆمەلە گیانلەبەرێكمان بینی كەبۆگەنیان كردبوو. هەروەها لاشەی مرۆڤێك لەژێر كەرەسەی خانوەكەدا كە دەستی هاتبوە دەرێ و نینۆكەكانی شین هەلگەرابوون. كە بەبەردەم مالەكاندا رۆیشتین بۆنی شتێك ، مادەیەك دەهات كەبەبۆچونی من بۆنی لاشەی مرۆڤ بوو. بەپێی پرسیارو زانیاریەكانی ئێمەو زانیاری یاریدەدەرێكی پزیشكیی (medicins sans frontieres) پێی وتین كەهەتا ئەو كاتە زیاتر لە 3800 كوژراو ، و زیاتر لە 10 هەزار بریندار هەبوە. بەلام لەو بارودۆخەدا كاتەكە زۆر كورتبوو بتوانرێت سەرژمێری لاشەكان بكرێن. زۆربەی زۆری لاشەكان بەپێی شەریعەی ئاینیی نێژرابوون. نەسوتێندرابوون و بەكۆمەل نەنێژرابوون و بكرێن بەژێر خاكەوە. خەلكەكە شوێنەكانیان نیشان ئەداین و ئێمەش ئەچوینە لای لاشەكان. لە كوژراوەكان و لە خۆلی زەوی و جل و بەرگە بەجێماوەكان و قژی مردوەكان هی ژنێك ، یان هی مندالێك ، و لەپاشماوەی بۆمباكان و بەردو روەكە سوتاوەكان ، لەهەر یەكەیان شتێكمان لێدەكردنە ناو قتوی تایبەتەوە.

هەموو كەرەسە وەرگرتوەكانمان بەباشی تۆماردەكردو سەریمان دادەخست بۆ ئەنجامدانی لێكۆلینەوە دەربارەیان لەبەشی تۆكسیكۆلۆجیی لەزانكۆی گێنت لە بەلجیكا. لەتاران بەرێگای وەرگێری زمانەوە پرسیارمان لەدوو كچی كورد كرد سەبارەت بەچۆنیەتی روداوەكە. ئەم دوو كچە كوردە زۆر ئاسان بەلام زۆر بەتەواوی بۆیان باس كردین كە لەرۆژی هەینی 3/16 خۆیان شاهیدی كاتی بۆردومان كردنەكەن كە نیوەرۆ دەستی پێكردو هەتا ئێوارەی خایاندبوو. 10 جار هێرشی بۆمبا كرابوو. هی گازی ژەهراوی و چەكی ئاسایی. ئەم دوو كچە كەناوی یەكێكیان صالحەو تەمەنی 14 سال بوو ، ئەویتر تەمەن 22 سال بەناوی لەیلا حەبیبولاو هەردوكیان خەلكی هەلەبجە بوون بەر جۆری گازی زەنف (YPERITE) كەوتبوون. هەردوكیان هیوای مانەوەیان لەسەر ژیان زۆر كەمبوو. هەندێ كەس كە لە مالەوەیان هەلاتبوون بۆیان باسكردم كە كچیان بینیوە كە دەكەوتن و دەمردن ، ئیتر بەپێی ئەوەی كێ و بەر چ جۆرە ژەرێكی كیمیاوی كەوتوە. هەندێ خەلكیتر لەشەقامێكی تری تەنیشت بەر جۆرە بۆمبایەكی تری كیمیاوی كەوتبوون كەزۆر بەئەشكەنجەو ئازارەوە مردبوون. چاوەكانیان وەك سەری دەرزی دەرپەریبوو، خوێن لەدەمیانەوە هاتبوە دەرێ. هێزی ئەژنۆیان شكابوو. دوای چەند خولەكێك گیانیان سپاردبوو. ئەمە گازی ئەعساب بووە (neurotoxik gas). هەندێكی تریان كێشەیان لەبەشی چاو ، و پێستدا بۆدروستببوو كە گازی زەنف هۆی سەركی ئەم دیاردەیە بووە. گازی زەنف (YPERITE) ئۆرگانێكی فۆسفاتەو پلازمای خوێن لەكار دەخات ACETYLCHOLINESTERASE– (TABUN, SARIN) بابەتی لەم جۆرە ژەهرانە بەكارهێنراون. لەو شەقامانەی تر كە سەردانیمان كردن ، لەشەقامی كانی گۆلكە لەگەرەكی پاشا هەمان ئەعرازمان بەدیكرد وەك ئەوەی شەقامەكەی تر ، كە سێ كوردیش شایەتیی ئەم شتەیان بۆدابن هەروەك چۆن دوو كچە كوردەكەی خەستەخانەی سەربازیی تاران هەمان شتیان بۆ باسكردین. ئەم قسانە هەمووی لەگەل سەرنج و لێكۆلینەوەكانی ئێمەدا گونجاو بوون و هەمووی راستبوون. ژنێكی تەمەن 30 سالەی خەلكی شەقامی پیر موحەمەد لە گەرەكی پاشاخانە ئەمیش بەر گازی زەنف كەوتبوو. شایەتەكانی ئێمە ، كە بەبرینداریی لەچەكی ژەراوی رزگاریان ببوو لەمردن وەسفی ئەعرازەكانی شەڕی مان و مردنی ئەم ژەرەیان بۆ كردین. وەسفەكانیان بەتەواوی دەگونجان لەگەل لێكۆلینەوەكانی ئێمەو ڕاستی ئەنجامەكانی بەتەواوی خستەڕوو بۆمان[8].

[8]) زۆرن جۆری ئەو چەكە كیمیاویانەی هەن و بەكارهێنراوون دژ بە مرۆڤ ، ئاژەل ، مەل و ڕووەك. مادده كیمیاویە كوژەرەكان بە پێی كاریگەرییان جودا دەكرێنەوە: لە نێو ئەوانەدا هەن كاریگەریی لەسەر جیهازی عەسەبی دەكات ، یان زیان بە خوێن دەگەیەنێت ، لەسەر پێست / بلق و برینداری كەش دروستدەكات. ژەهراوی بوون بە ماددەیەكی كیمیاوی تەنیا بەند نیە بە شێوازی كاریگەریەكەیەوە بەلكو هەندێكجار بە چەندایەتیەكەیەوە. بۆ نمونە ئەو ژەهری سالیۆمەی لە سێڕوانی ناوچەی مەرگە كرایە ماستاوەوە بۆ كۆمەلێك لە پێشمەرگەكانی یەكێتی ، ئەوانەی زۆرتریان لێخواردبۆوە مردن ، یان بەخەستی زامداربوون وەك لەوانەی كەمتریان لێخواردبۆوە (نوسەر دەربارەی ئەم روداوی

دوای هەلەبجە بەهەلیکۆپتەر بەسەر چەند دێهاتێکی تردا هاتوچۆمان کرد وەك (دۆژینە ، خورمال و عینەب). ئەم شوێنانە وەك ناوچەی مردوو وابوون چونکە دانیشتوانەکانی هەموو لەترسی چەکی کیمیاوی هەلاتبوون. ئێمە نەمانتوانی لەم گوندانە بنیشینەوە لەترسی چالاکی و پێکدادانی سەربازی. لەخەستەخانەی سەربازی لە تاران وتووێژمان لەگەل کچێکی تەمەن 12 سالەی خەلکی گوندی دۆژینە کرد کەزۆر بەخەستی بەر گازی زەنف کەوتبوو. کارەساتەکەی دۆژینەی بۆ گێراینەوە کەمرۆڤ دەتوانێت بەتراژیدیایەکی گەورە نێوی ببات. نیوەرۆکەی بەهەلیکۆپتەرەکە گەراینەوە ناو سنوری ئێران و دواتر بە فرۆکەیەکی ئاسایی گەراینەوە بۆ تاران. لە هەلەبجە پێیان راگەیاندین گوندێکی تریش بەخەستیی بەر چەکی کیمیاوی کەوتوە بەلکو بتوانین لەوێش کەرەسەی پێویست بەرین بۆ لێکۆلینەوە

ژەهری سالیۆمە لە سێرِوانی ناوچەی مەرگە کتیبێکی نوسیوە). ماددەی تۆکسین لە نێو چەکە کیمیاویەکاندا شوێنێکی تایبەتی هەیە. پێکهاتەی کیمیاویی تۆکسین ئالۆزترە وەك لە چەکە کیمیاویەکانی تر. تابوون چەکێکی کیمیاوی دژ بە ئەعسابەو ئەمیش لەلایەن ئەلمانەکانەوە دروستکرا. زانای کیمیاوی ئەلمانی (G. Schröder) کە توێژینەوەی بۆ کارگەی کیمیاویی ئەلمانی (I.G.Farben) دەکرد ، لە سالی 1937 گازی تابوونی دۆزیەوە. گازی (سارین) یش هەروەك تابوون هەردووکیان گازی دژ بە ئەعسابن و دەبنە هۆی لەدەستدانی تەواوی ماسولکەکان. قوربانیەکە پێچ بەخۆیدا ئەدات و کۆنترۆلی بەسەر میزو پیسایی لەدەست ئەدات. قوربانیەکە دوای چەند خولەکێك گیان لەدەست ئەدات بەهۆی خنکاندنێکی بە ئازارو ئەشکەنجەوە. کاریگەریی گازی تابوون خێرایە. ئەم ژەهری ئەعسابە کاریگەریی خراپ دەکاتە سەر ئۆرگان و چالاکیە ژیانیە گرنگەکانی جەستە. سەبارەت بە تابوون بەرکەوتوەکە یان خێرا دەمرێ بەلام دەشکرێ بژی و چاك بێتەوە.

لەگەل خۆمان. حەزمان دەکرد بەم کارە هەستین بەلام لەبەر هۆی ئاسایش و ترسی چالاکی سەربازیی نەمانتوانی بگەینە گوندەکە. دەمەوێ لێرەدا ئاماژە بەوە بدەم کە گواستنەوەی کوردە بەر چەکی کیمیاوی کەوتوەکان بەپاس لە هەلەبجەوە بۆ کرماشان بەو شێوە گواستنەوەیەی ئەو قۆناغە نزیکەی 24 کاتژمێری ویستوە. ئێمە لێرەدا ئازارو ئەشکەنجەی ئەم مرۆڤانەو شەڕکردن و زۆرانبازییان لەگەل ژیاندا دەخەینە بەرچاوی خۆمان کەچۆن بووە. ئەو ڕێگا درێژەو نەبوونی توانای ژەهر دەرکردن لەئۆرگانەکانی لەشیان و چارەسەرنەکردنی پزیشکییان ، دەبێت بۆ خەلکە زامدارەکان زۆر بەئازار بوبێت. زۆر لەم مرۆڤە کوردانە بەرێگاوە لەناو پاسدا گیانیان لەدەستداوە. تەنیا ژمارەیەکی کەمیان توانراوە بەهەلیکۆپتەر لەجێگا نشینەکانی خۆیانەوە بگوێزرێنەوە. ئەگەر مرۆڤ ئەو وەزعیەتە بهێنیتە بەرچاوی خۆی کە بەهەزاران بەر چەکی کیمیاوی کەوتوون و توانای هەلیکۆپتەریش دیاریکراوە (راپۆرتی ژمارە88/RN/0491 ی د. رفیق خان دەکەم وەك ڕێکخەری دەزگای تەندروستی (WHO/UNHCR) بەرواری 1988/4/10).

ئەنجامی لێکۆلینەوەی وەفدەکەی UN بەرامبەر بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی لە کوردستان / عێراق

من لێرەدا ناچمە تەرجومە کردنی یەکەیەکەی راپۆرتی ئەنجامە پزیشکیەکانی ئەم تیمە پزیشکیە لەناوچەکانی هەلەبجەو دەوروبەر کە دوای لێکۆلینەوەی لە بەلجیکا لای کەسانی پسپۆر چونکە ژمارەیان زۆرە. پرۆفیسۆر AUBIN دوای گەرانەوەی لە ئەلمانیا بۆ بەلجیکا دوو کتێبی بەزمانی ئینگلیزی بۆ ناردم لەسەر ئەم بابەتە. پرۆفیسۆر ئاوبین: دوای هەر لێکۆلینەوەیەکی پزیشکیی بە راپۆرتێکی کورت ئەنجامەکەی خستۆتە روو. من لێرەدا ئاماژە تەنیا بە یەکێك لەم راپۆرتانە ئەدەم :

- سەرجەم ئەو پشکنینانەی کردومانن هی کوردەکانی هەلەبجەو ناوچەی دەوروبەر بەهیچ شێوەیەك گومانی تێدا نیە کە لەم ناوچانە چەکی کیمیاوی بەکار هێنراوەو ئەم مرۆڤانە لە ئەنجامی ئەم چەکە کوژراون ، یان زامدار بوون.
- سەبارەت بە لێکۆلینەوەی میتالیی (مەعدەنی) بۆمباکە کە لەناو مالە روخاوەکاندا دۆزیماننەوە هەمان ئەو مەعدەنەیە کەکاتی خۆی لەراپۆرتی ژمارە (CTA/PJ1984.2) هی بەرواری 1984/7/1 لە دورگەی مەجنوون لە ئێران وەسفمان کردوەو بەکارهێنرابوون لە لایەن حکومەتی عێراقەوە. هەندێ لەو بریندارە کوردانەی ئێمە لەئێران بینیمانن هەمان ئەو ئەعرازانەیان هەبوو کە لەراپۆرتەکەی 1984/7/1 ئاماژەمان پێداوە لە خەستەخانەی گێنت بۆ چارەسەرکردن هێنرابوون.
- ناوچە کوردیەکانی عێراق کە ئێمە وەك پسپۆری ئەم بوارە بەووردی لێکۆلینەوەمان دەربارەی ئەنجامداو سەرنجمان دانێ بەتەواوی گومانی نەهیشتۆتەوە لەوەی کە ئەم چەکە کیمیاویانەو بۆردومان کردنەکان لەلایەن رژێمی عێراقەوە ئەنجام دراوون (گێنت ، 1988/4/27 – بەئیمزای پرۆفیسۆر AUBIN HEYNDRICKS).

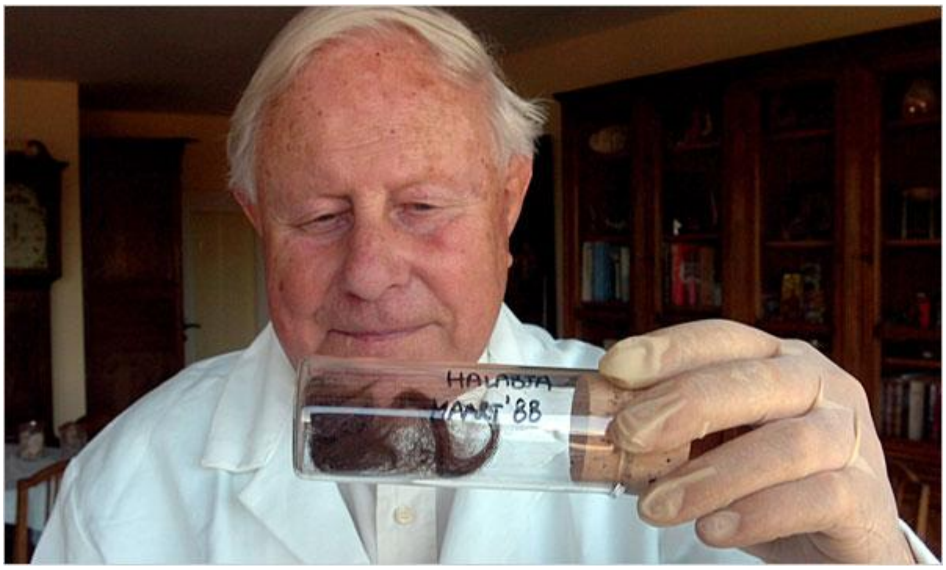

پرۆفیسۆر د. ئاوبین هێندریکس

قژی ئافرەتێکی کورد لەنێو ئەو ئینبوبەی بە دەست د. ئاوبین ەوە

Aubin Heyndrickx holds a hair sample from a woman who died after an attack in Halabja, Iraq, in 1988.

Published: June 25, 2006 The new York Times , Middle East

ئەنجامی وەفدەکەو ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتوەکان

ئەم چەکە کوشندەیە بە پێی بڕیاری (1925/9/17) ی جنێف بەکارهێنانی لە جیهاندا قەدەغەیە، نەك هەبوونی. بڕیارێك دەولەتی عێراق لە سالی 1931 ئیمزای کردوە. ئەو چەکەی بەکارهێنرا بە پێی بڕیاری ژمارە 2826 ی (1971/12/16) ی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتوەکان ، برگەی 26 دەبێت خەلکی بێ چەك لە شەڕدا بپارێزرێت ، بە یاسای ژمارە 2827 ی (UN) ی هەمان بڕیار دەبێت کۆنترۆلی چەکی کیمیاوی بکرێت بۆ بەکارنەهێنانی. کەواتە ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتوەکان ئەم یاسایانەی بۆچی و بۆ کێ نوسیوە؟ چ واتایەك دەمێنێتەوە بۆ ئیمزا کردنی ئەو دەولەتانەی جیهان سەبارەت بەم ڕێکەوتنامانە؟ ئەنجامی لێکۆلینەوەی بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی لەکوردستان لەلایەن دەولەتی بەعسەوە بەرامبەر بە کورد لەسەر مێزەکەیدایە. هی وەفدێکی تۆکسیکۆلۆجی پسپۆر کە ئەم ڕێکخراوە نێودەولەتیە خۆی لێکۆلینەوەکەی پێ سپاردوەو ئەنجامەکەیشی لەبەر دەمدایە.

نە برینداری و نە خوێن لەسەر جەستەی کوژراوەکان دەبینران

لە مانگی 1988/1 پسپۆرێکی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتوەکان د. ئولریش (ULRICH JANOBERSTEG) گەشتی ئەو ناوچانەی کرد لە کوردستان / عێراق کە بەر چەکی کیمیاوی کەوتن ، بەواتا پێش

روداوەکەی هەلەبجە بەدوو مانگ. د. ئولریش بەرامبەر بە میدیاکان بەم جۆرە هەستی خۆی دەربری و وتی: "ئەم وێنانەم هەرگیز لەبەر چاو لاناچن". گروپێك لە رۆژنامەوانی بیانی کە دوای روداوی کیمیاویەکە لە ئێرانەوە دەچنە هەلەبجە سەبارەت بە کوژراوەکانی گازی ژەهراوی بەرامبەر بە گۆڤاری ناسراوی هەفتانەی ئەلمانی (شتێرن) لەبەرواری 1988/3/30 دەلێن: "نە برینداری و نەخوێن لەسەر جەستەی ژنان و پیاوان و مندالان دەبینرێن کە هێشتا لەسەر شەقام و کۆلانەکان و لەناو مالەکاندا کەوتوون. مردوەکان رەنگێکی سەیریان لێنیشتوە ، چاوەکانیان دەروانن بۆشایی ، لیکێکی سپی لە دەمیان هاتۆتەدەرو پەنجەکانیان رەق بوون لە شەری مان و مردندا...". ڕۆژنامەنوسی گواردیانی لەندەنی دێڤید هیرست دەنوسێ: "هەندێکیان هێزی ئەوەیان تیامابوو خۆیان بگەیەننە دەرگای دەرەوەی مالەوە ، دوای چەند هەنگاوێك ئیتر هێزی ئەژنۆیان لەکار کەوتبو ، دایکێك هەر هێشتا باوەشی بە مندالەکانیدا کردبوو ، پیاوێکی پیر هەولی دابوو کۆرپە ساواکەی بە جەستەی خۆی بپارێزێت...".

رێکخراوی نەتەوە یەکگرتوەکان ، پێکهاتەیەکی ناسەرکەوتوو

بە پێی وتەی پرۆفیسۆر هێندریکس دەبێت دەولەتێك بەفەرمی داوایەك پێشکەش بە رێکخراوی نەتـەوە یەکگرتوەکان بکات و داواکاریەکە قبول بکرێت و بخرێتە بەرنامەوە. لەکێشـەی هەلەبجـەو کیمیابـارانی کوردستاندا ناوبراو پێی وتم: "هـیچ دەولـەتێك ، هـیچ حکومـەتێك ئـەم دواکاریـەی پێشـکەش نـەکرد". بۆچی دەبێت یاساکە بەم شێوەیە بێت؟ ئەوە یانەی وەرزش نیە ، بەلکو پەیوەندی بە ژیان و مـردن و چارەنوسی مرۆڤ و گەلان و نەتەوەکانەوە هەیە. بـەم یاسـایە بێـت دەکرێـت رژێمـی سـەدام دوو ملیـۆن کـوردیش بـەژهر بخنکینێـت و بـە سـەدان هەزاریشـیان لـێ ئـەنفال بکـات و کەسـیش نـەبێت بـەرگریت لێبکـات. رێکخـراوی نەتــەوە یــەکگرتوەکان بــەم شــێوە پێکهاتەیــەی ئێســتەی ناتوانێــت نوێنــەری ڕاستەقینەی کۆمـەلگای مرۆڤایـەتی بێـت. تـاوانی لـەم شـێوەیە لـەهیچ یاسـایەکی ئاسمـان و زەمینـدا جێگای نابیتەوە. کەسـێك بکـوژە نـاو دەبرێیـت بـە مـرۆڤ کـوژ ، بـەلام دەیـان هـەزار بکـوژە بـە نـاوی دەولەتەوە پێی دەوترێ سیاسەتی دەولەت.

دەرئەنجام

- لە ئەنجامی لێکۆلینەوەی لیژنە تۆکسیکۆلۆجیەکە دەبینرێت رژێمی بەعس چەکی کیمیاوی دژ بە خەلکی سڤیلی کورد بەکار هێناوەو جۆری گازەکانیش دەستنیشان کراوون.

- جینۆساید لەروانگەی یاسای نێودەولەتیەوە بۆی بروانین دەستدرێژیە بۆسەر ئاسایش و ئاشتی گەلان. هەربۆیە دەبێت لەسەر ئاستی یاسای نێودەولەتی مامەلەی لەگەلدا بکرێت. جینۆساید بە تەنیا کێشەیەکی سیاسی نیە بەلکو یاساییشە.
- جینۆساید بە زۆروکەمی ژمارەی کوژراو پێناسە ناکرێ کە ئەو بکەرەی پێگوناهبار بکرێ بەوەی کرداری کۆمەل کوژیی ئەنجامداوە. جینۆساید دەکرێ ئەنجام بدرێ بێئەوەی تەنیا یەك مرۆڤیش تێیدا بکوژرێت. ئەوە بە جینۆساید (گەل کوژیی) دانانرێت ئەگەر ئامانجەکە لەوەدا نەبێت گروپێکی کۆمەلایەتی یان بەشێکی گەل و نەتەوەکە وێران نەکرێ بەمەرجەکانی جینۆساید کردن. جیاوازی دەکرێ لە نێوان کۆمەل کوژی و جینۆساید. ئەوەی دواییان عەمدی و سیستێماتیك نەخشەکێشراوە.
- جینۆساید لەگشت خالەکانیدا پێناسەکراوە بە ئامانجی وێرانکردن و لەناوبردنی سەرجەم یان بەشێکی گەلێك ، نەتەوەیەك، کەمایەتیەك ، رەگەزێك یان گروپێکی کۆمەلایەتی و ئاینی بە شێوەیەکی عەمدی و نەخشەکێشراو.
- جینۆساید دۆسیەیەکی سیاسی ویاسایی گەورەو گرنگە بەدەست کوردەوە لەسەر ئاستی نێوخۆو نێودەولەتی بۆ ئاسایشی نەتەوەیی.
- دادگای بالای تاوانەکانی عێراق بەفەرمی ددانی بە چوار کەیسی گرنگدا ناوە کە بریتین لە (ئەنفال ، هەلەبجە ، کوردە فەیلیەکان ، بارزانیەکان). کەواتە ئەوەی پێویستە کورد کاری لەسەر بکات بریتیە لە بەکارهێنانی ئەم دۆسیە یاساییە لەسەر ئاستی نێودەولەتی. لێرەدا پێویستە کورد ڕێگاکانی بە نێودەولەتی کردنی دۆسیەی جینۆساید بگرێتەبەر.
- ماوەی چەند سالێکە دادگای بالای تاوانەکان لە عێراق لە بریارێکیدا ژمارە (رس/83/10) بەرواری 1.8.2010 داوا لەدەسەلاتی کوردی دەکات 258 کەس دەستبەسەر بکەن کە بەشداربوون لەجینۆسایدکردنی گەلەکەیان. بەلام تاوانبارەکان بەبەر چاوی قوربانیەکاندا بەئازادی دەسورێنەوە. پێوستە وەزارەتی نێوخۆ فەرمانی دەستگیرکردن بۆ تۆمەتبارەکان دەربکات. ئەگەر دەریش کراوە بۆچی بریارەکە جێبەجێ ناکرێ؟ دەسەلاتی دادوەری لەم هەرێمە هیچ رۆلێك نابینێت تێیدا چونکە سەربەخۆ نیە. بەلام دەسەلاتی سیاسی بەغداش بەرپرسە لە دەستگیرنەکردنی ئەو تۆمەتبارانەی دادگای بالای تاوانەکان بریاری دەستگیرکردنی داوون لەسەر کەیسی جینۆساید کردنی کورد.

- ئەنفال و کیمیاباران بۆخۆیان تراژیدیان، تراژیدیای گەلێکی بەدبەخت و کارەساتێکی مرۆییە بەلام ئەو بەزەیی و سۆزە کە بوونی گرنگە دەبێت تەحویل بکرێ بۆ پرۆسەیەکی سیاسی وئاسایشی نەتەوەیی.
- ئەوە ئەرکی زیندوەکانە مافی کوژراوەکان بسێنێت. هەربۆیە دەسەلاتی سیاسی هەرێم دەبێت بەرامبەر بەم دیاردەیە لێپرسینەوەی خۆی هەلبگرێت. بە تەنیا رشتنی فرمێسکی تیمساح ، یادکردنەوە تەقلیدیەکان و هەلگرتنی دروشمی قەبە ، موچەیەکی رەمزی بۆ کەس و کاری ئەنفالەکان کە هی خۆیانە ، هەزار میل دوورە وەك لەو رێگایانەی کە پێشتر ئاماژەم پێداوون کە دەبوایە بکرێن بەلام نەکراوون.
- کەم نین ئەو کۆمەل کوژیانەی لە مێژووی مرۆڤایەتیدا ئەنجامدراوون بەرامبەر بە کوردیش بەلام لەبەر ئەوەی نەنوسراونەتەوەو تەکنەلۆژیای پێشکەوتو نەبووە بۆ تۆمارکردنیان هەربۆیە بەئاسانی ونبوون.
- رێکخراوی نەتەوە یەکگرتوەکان بۆتە ئامرازی زلهێزەکان و بریارەکانی بەپێی خواستی ئەوان دەردەکات. ئەم رێکخراوە بەم پێکهاتەیەی ئێستەی ناتوانێت ببێتە نوێنەری راستەقینەی دروشمەکانی خۆی و پارێزگاریکردن لە ئاشتی جیهانی بەتایبەت ئەوانەی گەلە لاوازەکان. جینۆسایدکردنی کورد تاقیکردنەوەیەکی راستەقینەی ئەم رێکخراوە بەناو نێودەولەتیە بوو.
- شوێن و زەمەن دوو فاکتەری گرنگن لەمێژودا شوێنەواری گرنگی خۆی داگیرکردوە. سەبارەت بە عێراق شوێنی جینۆساید کردنی کورد باشوری کوردستان بوو. زەمەنەکەش سالی 1988 بوو. زەمەن لە رووی سیاسیشەوە رۆل و کاریگەریی خۆی دەبینێت. ئەم دوو فاکتەرە (شوێن و زەمەن) هەردوکیان شووم بوون بۆ کوردو رووداني کارەساتەکان بەتایبەت لەرووی سیاسەتی نێودەولەتیەوە.
- کارکردن بۆ کۆمەلگایەکی ئاشتیخوازو پیادەکردنی سیستەمی پەروەردەی تەندروست بۆ دوور راگرتنی کۆمەلگا لە هزری توندوتیژی ، کۆمەل کوژی و راسیزم پێویستیەکی ژیانیە.

سەرچاوەکان

ئینتەرنێت

- www.schrefler.net/.../Völkermord.20.Jhdt-Benz-SS.2007-220607.pdf
- *de.wikipedia.org/wiki/Indianer*
- de.wikipedia.org/wiki/Adolf_Eichmann
- Barth, Boris, Genozid. Völkermord im 20. Jahrhundert. Geschichte, Theorien, Kontroversen. München 2006.
- Konvention über die Verhütung und Bestrafung des Völkermords. Vom 9. Dezember 1948. United Nations Treaty Series Bd. 78, S. 277. Deutsche Übersetzung (nach BGB1. 1954 II S. 730).
- Desmond F ernandez ; Ronald Ofteringer , Verfolgung, Krieg und Zerstörung der ethnischen Identität: Genozid an den Kurden in der Türkei , [Hrsg.: von medico international e.V.] , Frankfurt am Main , 2001.

(کتێب)

- **WERNER DOSCH + PETER HERRLICH** کتێبی (نەهێشتنی چەکی ژەهراوی)، شارەزا پزیشکیەکان ئاماژە ئەدەن بۆ مەترسی چەکی کیمیاوی و بایۆلۆجی ، فرانکفورت/ ئەلمانیا ، چاپخانەی (**FISCHER**) ، 9851.
- **باوکی عمر، تاوانی ئەنفال لەروانگەی یاسای گشتی نێودەولەتیەوە، و/ دلاوەر عوسمان ، گۆڤاری سەروەری، ل.**17 ، 2006، ل. 42–43.
- بەجینۆساید ناساندن و دەرئەنجامەکانی ، ئامینە مەحمود ، بروانامەی ماستەر.
- المحكمه الجنائيه الدوليه / يكيبيديا ، الموسوعه الحره http:LLar.wikipedia.or ... 29.04.2009
- خەبات عبدالله ، بنەما تیۆریەکانی جوگرافیای عەسکەریی کوردستانی باشور ، 2000 ، بەشێکی تایبەت بە جینۆساید ، ل. 272 - 277 ، سلێمانی.

ڕۆژنامەو گۆڤار

1984/3/31+30 / New York Times

1984/3/31 / TAZ

1984/8/6 / (SPIEGEL)

1988/3/30 / Stern